

Х. МЕХТИЕВ

КХОРАН
ИНДАГТЕХЪ



Грозный · 1961

З. К. М. П.

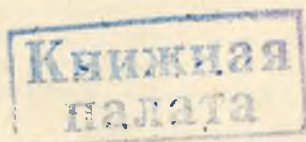
Х. МЕХТИЕВ

КХОРАН ИНДАГТЕХЪ

З.К.М.-П.

~~5770~~

~~2788~~



НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1961

С(Чеч.)
М 55

КХОРАН ИНДАГІЕХЪ

Цхъа ерш мазах юьзна, вуьш юьзна йогІуш, хьуьн чохъ шерачу меттехъ лаьтташ, сийна басар хьаькхна, накхарийн яьшканаш яра. Аренаш, хьаннаш сенйинера кест-кеста оьхчу догІнаша, дІа мел хьаьжначохъ дІадийна тІедевлча санна, цхъа хаза хьаладевлла бес-бесара зезагаш дара гуш. Кавказан лаьмнийн когашкахула таІна дижина Иллина, бамба санна, кІайн дохк, кегийра дакъош хуьлуш, дІасдаьржина довш лаьттара. Накхарийн яьшканаш лаьтта меттиг, Іуьйранна кхетта боІучу дашо маьлхан зІаьнарша серлаяьккхинера, иштта хаза еанчу Іуьйрено самукъадаьккхина, арахъ, малхе хиъна Іара хехо Мумад.

Мумад, лохчу дегІахъ, ханна 60 шо хир долуш, дилхана сов озу хиларна шайн юьртарчу наха дечган Мумад а олуш, дукха узачу цигаьрко мекхан йистош а мажйина, сиха лер а долуш, совхозан накхарийн хехойх уггар ледарниг вара. Цхъана буса, и хехъ волуш, чано уггар тоьлаш болу некх бехъна хиллера. Накхаршна юкъахъ безониг муьлха бу хьоьжуш, накхарийн яьшканаш хьалауьйуш йоллу ча шена гича буйнара топ охъа а южуш, Мумад, ведда вахна, цІа чу иккхинера.

ШолгІачу дийнахъ Іуьйранна хьуьна чухула охьадовдачу шовдана йистехъ юьхъ юьлуш воллуш Мумадана гинера, мозех цІанъеш чано хичу йиттина, тІадийна Іуьллу, моз чохъ хилла яьшка, иза цо сихха цІе а латийна ягийра.

Мумадана ца хаара, масала, ша накхарийн яьшканашна тІе нисъелча, чано, моз чохъ долу яьшка хи чу а юьлли мозех цІанъеш хилар а.

Ша хехъ волуш ча яр а, цо некх бахъар а дла ца дуй-
цуш, и некх къуша бехъна, бохуш, бехказа вуьйлуш ва-
ра Мумад, и члогла кхоьрура ша хехъ волуш и ча юха
ярна, цундела цо отделенин управляющига заявлени
деллера ша кхечу балха ваккхар доьхуш.

— Хьо-м, хинца пенсе вала а мегир ду, — аьлла, ше-
га управляющи вистхилча, Мумада ша пенсе вала реза
ца хилар хоуьйтуш шен боккхачу кхакханан куьйна
чохъ боллу корта хьовзийра.

Мумад хинца ша деш ву, масала, наха шена зуда
ялор хьахийча оьглазъоьхуш хуьлура иза.

— Мумад, ахъ зуда хунда ца ялайо, цуьнца ваха
атта хир дара хьуна, — аьлла, лулахочо Муьстига хье-
хар дича, — ва Муьстиг, ца еза суна зуда, и сайна пай-
дехъ йоцийла суна хиъна, — аьллера Мумада.

— Дийцахъ Мумад, стенах гучаделира хьуна хьай-
на зуда пайдехъ ца хилар, — аьлла, шега Муьстига хаьт-
тича, Мумада жоп деллера:

— И сайна пайдехъ йоцийла суна тахана Гуьйранна
хиира. Ас сийсара дерстина жижиг а тесна, хаза гал-
наш а йина, яахлума кечйира, сийсара дууш дисина жи-
жиган дакъа тахана Гуьйранна дох а дина, сайна диира,
сан зуда хиллехъара и дакъа цо сийсара даан а диъна,
со тахана меца вуьсур вара, и-м хьаха яц хьуна, Муьс-
тиг пайдехъ — аьлла.

Мумад хи йистехъ волуш, совхозера веана Костал
накхаршка а хьежна, боккхачу кхоран ИндагӀехъ шен
кехаташ чохъ долу папка схъа а яьккхина, цхьацца бил-
галонаш язъеш Ӏара. Мумаддий, Косталлий вовшашна
дуьххъара гуш вара. Костал юккьерчу дегӀахъ, верстина,
ханна 45 шо хир долуш, шуьйра ког болу хеча а юьйхи-
на, тӀехъ кӀайчу гатанан коч а йолуш, йоккха яьлла тӀе-
хъа хьокхуш кӀужал а йолуш, горга юьххьий, сийна
бӀаьргашший а долуш стаг вара.

— Издравствуй, твой кто ест я ни мне, — аьлла, и
билгтал оьрси ву моьттуш, кхоран ИндагӀехъ дӀахӀоьгти-
ра Мумад.

Мумаде хъала а хьаьжна, вела а велла, — «издрав-
ствуй, твой кто ест» — бохург-м со кхеташ дара, и «я ни
мне» бохург хӀун ду хьан? — аьлла шега Костал вистхил-
ча, Мумад цец а ваьлла: «Бехк ма биллалахъ, хьо оьр-
си ву моьттуш вара со, марша а ва хьо, хьо веъна ма ди-
ка ду, хьо хилла-кха суна вийцинарг, со-м хьо варе

хьовжуш ма вара», — бохуш, бехказвала гІерташ вара.

Кхоран ИндагІехь охьа а хьїна: «Хьажахь, хьо вайн нехан стаг ву хьан эр дара, хьан шуьйра ког болу хеча, когахь зударийн туфленаш, яьлла йоккха кІужал гича? Хьо билггала оьрси ву моьттуш вара со», — бохуш юха а бехказвала гІерташ вара Мумад Костална хьалха.

Костала, Мумаде дІа а хьаьжна, ша яз деш хилла кехат охьа а дуьллуш, юха а хаьттира:

— Дийцахь, и «я ни мне» бохург хІун маьІна долуш ду хьан?

— «Я ни мне» суна хьо ма цавевза, бохург ду-кха, — аьлла жоп делира Мумада Костална.

Мумадан коьртахь кхакханах бина боккха куй бара. «И коьртара дІа хІунда ца боккху ахь, йовха ма ю вайна», аьлла, Костала шега аьлча: «и суна новкьа бац, ас охьавуьжуш бен и коьртара дІа а ца боккху» — аьлла, жоп делира Мумада. ТІаккха, леррина цуьнга дІа а хьаьжна: «хьо ма оза ву, могуш вуй хьо, дукха хан юй хьо кхузахь балхахь волу, доьзал буй хьан?» — хаьттира Костала йоккха, еха цигаьрка узуш Іеш волчу Мумаде.

— ДегІана оза велахь а, кийра бу сан могаш, дог ду хьуна сан гондІахула асарх хІума йоцуш, болх дика беш, ас жижиг а ца дууш-м вац хьуна со оза. Доьзал-м сан хила а ца хилла, делахь а, хІинца дукха хан йоцуш со дуьхьал воллушехь цкьа а суна газа, я со цунна а газа йолу зуда ялийра суна гергарчу наха, иза цхьа дика хІинца дІа а яхана, сапаргІат даьлла Іеш ву со, — жоп делира Мумада.

— Хьан зуда яцахь хьо вехаш вац хьуна, и дІаяхийта езаш ца хиллера ахь, Абубешира санна, цуьнга чІогІа дехар а дина, и дІа цаяхар дан дезаш хиллера ахь, — аьлла, Мумаде вист а хуьлуш, шен цигаьрка латийра Костала.

— Э... э... дІа ваьллахь, и хьаха яра лела Іеминчарех, вай дезачун цІен тІехь ма горг. Цуьнан цІе Зубайхьат яра, соьга яле иза ІЗ-зза марехь хилла хиллера, ша ерстина эккха йоллуш, лекхачу дегІахь, баккхий когаш а болуш, цхьа метар хир болуш шуьйра гаь болуш, зама дІаластийна, тишбелла тІуз бара хьуна и, — аьлла, ша Іечуьра кІегара хира Мумад.

Костал вела а велла: — И-м хъаха хилла могаш стаг, хъан ирс хиллехъара и хъаха хир яра хІинца хъоьца, цо-м ваха хаор вара хъо,— элира Мумаде.

— Яра хъаха и ницкъ болуш-м, и суна ялош гІаш схъавогІу сан ши шича доккхачу органна тІенисвелла гІайгІане вахча, цо шен коч гоьллех хъала а оьзна, и шиъ шен букъ тІе а ваьккхина, хин тІадам ца кхоьтуьй-туш хил сехъа тесна хиллера, делахъ а, цо гІаланаш яхъ а, суна и ца еза-кх хъуна,— аьлла, ша Іечуьра хъала-гІаьттира Мумад. Костал шен сахъте а хъаьжна: «И боккха айгІар бу ахъ схъадийцарехъ, и иштта елахъ хъо волчу юха ца ян а мега хъуна» — аьлла, накхарийн яьш-канашна тІе вахара.

— ХІей, Костал! И управляющи хъуна дика вевзаш вуй? Алахъ цуьнга кхузара со кхечахъа балха ваккха,— бохуш, Мумада деш долу къамел накхарийн мозаша даьккхинчу зевно Костална дика дІа ца хозуьйтура.

Костала, Мумаде дІа а хъаьжна, куьг ластийра, ша волчу схъавола, аьлла, амма Мумад цунна тІерІур во-луш-м вацара, иза чІогІа кхоьрура накхарийн мозех.

Хаза мазах юзуш лаьттачу накхаран яьшканаша дог-ойла дика дина велахъ а, и байна некх дагахъ боллуш вара Мумад.

— Эр ду ас, хъо кхечахъа балха вахийта, болх бан лаар ду дика, амма, Мумад, хъох цхъа хъоьгур вац, ахъ яьккхина зама а, доццу аьлчи, эрна яьккхича санна хета суна-м. Ойла елахъ, хъо санна массо а хилча хІун дуьне хир дара хІара сирла, хаза, мерза дуьне, ахъ хъа-ха хиллера шен хеннахъ зуда а ялийна, гІуллакх дан де-заш, зуда пайдехъ яц бохург дац нийса, масала, хъо, ахъ ма баххара, могаш стаг велахъ, накхарш ларделахъ, хІо-кху хъуьнчохъ биъ ког болу къуй а хуьла хъуна, Іодика хуьлда хъан,—аьлла, шен шарбанахъ новкъа велира Костал.

Костала и биъ ког болу къу хъахийча, хи йисте а вах-на, тохара ша ягийначу яьшканах буха хІума диснийла хъаьжира Мумад. Хъуьнчуьра ара ваьлла, совхозан от-делени боьдучу шуьйрачу, боккхачу новкъа велира Кос-тал, и тІехъ волу шарбан говро гІийла еттачу йорго наггахъ кІагчу а тухуш, ялташна юьккъехула боьдучу новкъа елира.

Отделенин ялташ, хІордан тулгІенаш санна, мохо ловзош, дика дуьзначу кенийн дозалло охъасеттош да-

ра, хъаѡжкІаш цхъабосса хъалаевлла, шайна динчу асар-ша тайнигаш санна, хазйина яра. Яккхийчу гІожмех хърчаш хъалаяхна 40 га хир йолуш кемсийн бошмаш яра. Царна уллохула лаьтташ стоьмийн бошмаш а яра йоккха меттиг дІалаяцна. Отделенин огородаш шайна юккѡхула дехкинчу хин татолаша дикчу хъолехъ латта-йора, огородни бригадана генахъ боцуш баккхий хъу-нан кхораш бара, царна юккѡерачу цхъана боккхачу кхоран ІиндагІехъ охъахевшина Іеш совхозан белхалой бара, схъавогІу Костал, уьш шена гича, шарбан тІера охъа а ваьлла: «шу ма хаза Іеш ду» — аьлла, салам а луш кхоран ІиндагІехъ охъахира.

— Марша ва хъо, ма дика ду хъо веана, хІун ду шуьгахъ, могуш дуй шу, муха хета хъуна тхан на-кхарш? — аьлла, Костале вистхилира Дага.

— Ша то ца веллехъ, аз-м ца велла шуна хІара, хІо-кхуьнан бос сайчух тера-м бац шуна, — аьлла, ша Іечуь-ра хъала а гІаьттина, Костална улло охъахира Мази.

— Шуна ма хаъара, вайн совхозехъ 11-тта отделени ю. Оха болх планаца бо. Цул совнаха, шун отделени мас-со а белхан дакъошкахъ кхиамаш болуш ю. Тхо-м, сов-хозехъ мел верг аьлла, 3-чу отделенехъ Іеш ду, цигахъ болх вуно чІогІа ледара бу, хъаха ду шу дика болх беш. Хъажал, сан доттагІа Мази, хІокху сводки тІе, даьх-ни кхиорехъ, ялташ лелорехъ, шурин план кхочушъя-рехъ хъаѡжкІашна асарш дарна тІехъ, докъар кечдарехъ шуьниг моссо а отделенел хъалха ю, — аьлла, къамел ди-ра Костала.

— Ва Костал, хІун ду 3-чу отделенехъ иштта болх ледара хиларан бахъана? — аьлла хаттар дира стоьмаш-ка хъожуш волчу Накас.

— Оцу хаттарна жоп ас лур-кх аьлла юкѡавелира Костална улло Іеш волу Мази. Цо элира: цигахъ болх ледара хиларан бахъана оцу отделенин куьйгалхой ди-ка ца хилар ду, шолгІа и вон куьйгалхой цигара лахка доьналла доцуш отделенехъ болу белхалой хилар а ду.

— Вайн отделенехъ санна, цигарчу белхалоша шайн отделенехъ долу кхачамбацарш а, зуламаш а, уьш ле-лораш а шайн собранешкахъ гучубахахъара, 3-чу отде-ленехъ болх кхузахъ санна, толур бара. Шуна хууш ду вайн управляющи хиллачу Іусмана лелийнарг, цо собра-нешкахъ хаза а дуьйцуш, балха тІехъ нийсо йоцурш дІа-кхобхъура, дика, цІена, хъанал болх бийраш балхара

дІабохуш, шен гергарнаш церам метта хІиттабора. Цене-ношна, даьхнешна пачхьалкхо схьаецна долу ссуданаш шена ахча ца делча, шуна ма хаьара, схьалуш вацара и Іусман. И тайпа белхалой бу вайн мостагІий, и санна болчу наха дохадю юкьараллин бахам тобаран гІуллакхаш. Цундела оха райкоме а дахна, дІадийцира Іусмана лелош хилла зуламаш. Юкьараллин бахамах ка етташ верг гуча а воккхуш жюьпе озюш хилахь, вай цена, хьанал болх бахь, нийса хир ду — аьлла, кьамел дира Мусас. Костала элира:

— И бакь ду, шун бухгалтер ја, управляюци а дика белхалой бу, амма уьш мел дика белажь а пайда бац аш цена, хьанал болх ца бахь, массо а хІуманна тІехь нийсо дика ю, юкьараллин балхана тІехь уггар хьалха нийсо дело еза. Нохчийн тІаьхьадисина гІиллакхашший, озабезамашший, гергарлонамашший — юкьараллин бахаман хьашташший цхьана тарлур дац, уьш долчу колхозашкахь а, совхозашкахь а балха тІехь дукха ледарлонамаш хир ю. Зуламаш дийраш Іедале дІабала бежа, уьш бу вайн мостагІий, — аьлла, Костала кьамел дича — «хьаьжкІаш лачкьийна воьІург Іедале дІавелча-м хьаха оцу кхиэло хьуна тІера цІока йоккхура ма яра», — элира Салмана.

— И хІун кхиэл ю ахь юьйцург, ва Салман. — аьлла хьаттира Костала.

— Сан лулахочуьнан Умалтан божли чуьра а баьккхина етт бигира, иза ца карош и лелаш, шен гІуллакхна араяьлла лелачу милицина карийна хиллера и етт а, и лачкьийнарг а, цул тІаьхьа Умалтана милицис етт схьабелира. Хьовсал шу, иштта шен яйна хІума милици дІахайитар хилла-кх дика, хІетахь и етт лачкьийначуна милицис суьде а велла хан туьйхир. И кьу волчу наха Умалт кхиэле велира, цо Умалтах 14 бІе туьма хьарчийра, хІинца и шен карийна етт а боькхина и декхар дІатокхуш ву Умалт, — аьлла Салман вистхилча ІиндагІехь мел верг йоккха гІовгІа йоккхуш велавелира.

— Чуьра баьккхина етт а буьгу, цу тІе цунах декхар а хьарчадо, и ю шуна вайн докьазаллех уггар вониг, и тайпа декхар ас-м лур дацара, со Умалтан метта хилча — вистхилира Муса.

— Умалта атта токхуш дац шуна и декхар, масала, кхиэло бина сацам кхочуш ца бийриг вийча нийса лоруш ду вайн Іадатехь, иштта еш йолу кхиэл эрна еш яц

шуна, и кхиэлахой-м хьаха бац шуна шайна пайдехь йолу кхиэл бен еш, суна хезнарг бакъ делахь, оцу Умалтера даьккхинчу ахчанах кхиэлахозна диь бӀе туьма делла, — элира Дагас.

— И бакъ дера хир ду хьуна, хӀинца ахь дуйщучу оцу диь бӀе туьманна тӀера и кхиэл йинчара Махьмад моллийна ахча даийтнера, и муха хета шуна? Хьарам ду мобытуш ву со-м, — элира Мовсар.

— ДӀавалахь, Мовсар, ахь хӀунда вуьйцу кхузахь Махьмад молла, хьуна хӀун бала бу наха цунна лучу ахчанан? — аьлла вистхилира Ахьмад.

— Ас-м иштта ца дуьйций. Ахь нийса ца кхетийна ас дуьйцург. Масала, иштта харц кхиэл а йина даьккхинчу ахчан тӀера моллийна хӀума яхьийтар хьарам дац-техьа боху ас — аьлла, Ахьмадехьа а вирзина, вистхилира Мовсар.

— И-м хьаха дацара моллийна хьарам ахча. Ас дийца шуна цул а оьшуш дерг: сан вара Иван цӀе йолуш цхьа дика лулахо, цо соьга ахча дийхира юкьахь меха ваха. Сан жимма ахчанах хӀума яра, ас и цуьнга елира. Цо вахна оцу ахчанах эцна вагон чохь хьакхин кӀорнеш еара, оцу кӀорнешна тӀера баьллачу пайдех ас а дахьийтира тхайн Керам моллийна ахча, цунна шера хаьара и ахча суна мичара даьлла, молланашна башха а дац хьуна шайна ахча хилчахьана, — аьлла, Жамболг вистхилча цигахь мел верг велавелира.

— Кхуза шуна юкьанисвалаза велира со, — аьлла, хьала а гӀаьттина, дӀавахара Ахьмад.

Малх, тохара санна, бовха бацара, шекаран кортош санна, кьегаш лаьттина лаьмнийн баххьаш, бамба санна кӀайчу мархаша хьулдина, гуш дацара.

— Вай-м хаза сакъийрин, — аьлла, шен шарбанахь юха а новкъавелира Костал.

Ло санна кӀайчу киро кьагийна, планаца динчу цӀеноша серлабаьккхинера эвла йистехула дӀабоьду шуьйра, боккха, бежа урамнекъ.

Иштта хаза динчу цӀеноша дагна там беш хьо юьрта чу воьлча цхьа тамашина хетара шаьш дичхьана кир тоьхний техьа хӀокхарна, аьлла поппарш тӀера охьаэгна, буьйдачу кибарчигийн йистош а гуш, эмкалийн баккъех тхевнаш тарделла цӀенош гича.

Дукхах долчу цӀеношна гондахьа кертех хӀума дацара, керташкара стоьмаш нилхбеллера, маьӀ-маьӀне-

хъа гуш, урамаш хаздеш хиллачу акказийн юьхкаш яра.

— Хинца вайн республика хаза тоелла йоглу, нах дикачу гIишлошца, белхашца аттачу бовлуш лаьтта, — аьлла шен буйнара гIаж сийначу бай тIе охъа а юьллуш, доккха ИндагIа дина, четар санна лаьттаху кхора кIел охьахира Муса.

Муса ханна 70 шо даьлла, воккха стаг вара. Замано башха дукха хийцина вацара иза. Цуьнан юьхь тIехь гуш къанбеллачу нахана хуьлуш долу хевна хилар а дацара, мажжий, меккхий кIайделла делахь а, нилха доцуш, дуькъа, хаза товш дара, букар вирзина а вацара.

Нохч-ГIалгIайн республика меттахIотторехь жигара дакъалоцуш, ша воккха велахь а, болх беш а, иштта нахе болх бе бохуш а вара Муса.

1919—20 шерашкахь Кавказехь Николай паччахьан Iедал юхадIахIотто империалисташа ахчанца, герзашца араваьккхинчу Деникинца а, цуьнан гIоьнчий хилла къинхьегамхойн кара Iедал ца дахийта шайн массо а патарма буьзна арабевллачу буржуазни националисташца а (Тапа Чермоев, Висангира Джабагиев) тIом бинчу цIечу партизанех вара Муса.

ХIетахь, граждански тIамехь хиллачу чевнаша астагIа вина, аьру ког нийса дIа ловзалуш а вацара Муса.

— Уггар хьалха тоба безаш берг юкъяраллин бахам бу, ткъа иштта диллича уггар хьалха вайх дохкучу вочу гIуллакхех вониг — юкъяраллин бахам хьалаайбарна къинхьегамца бахийта ма беззара тидам тIе ца бахийтар а ду, — къамел долиьра Мусас.

Малх лакха баларца, хIинцца цхьа сахьт хьалха кхоро доккха дина ИндагIа шен горгачу формех цхьа дакъа дIадаьлла, жимделла, Муса хиьна волчу метте малхана паргIато луш дара.

Мохо ловзочу кхоран буьхьо деш «шох-х» бохуш танаш дара, лакхахь мохо лесточу гIашна юккъера нагахь кхора кIел охьадужуш гIа а хуьлура.

Кхора тIехь «цIир-цIиррехь» шакарш етташ хьозарчий дара, бес-бесара духарш дуьйхина, кIайчу басахь цIен тIедарчий шайна тIехь лепачу тIемашца, жиманний, даккхийнний полларчий бовхачу маьлхан зIаьнарша дендина, баца юккъера хьаладуьйлуш, юха а гена дIа ца доьлхуш бацалахь хьуллуш гора.

ДЕГАН ЧІАГІО

I

Шен заман чохь хІоранга а кхочуш ю деган безамах зІаьнарш. Вовшийн дезац долу йоІ-кІант кест-кеста вовшашна ган лууш хилар массарна а хууш ду. Езаш ерг ца гуш итт де зама яьлча, итт бутт баьлла тарло Салманна. Воьдуш а, вогІуш а, болх беш воллуш а, садоІуш а Хазнин сурт хьалха хІуьтту цунна.

Аренаш мажьелла яра, ялташ хІурдан тулгІенаш санна, мохо ловзош, хІор сохьтехь, минотехь комбайнаша нилхдеш гора. Бензинах дуьзна эчиган бочканаш тІехь долу фургон Хазна йолчу бригаде ерзийра Салманна. Дагахь хазахийтира Хазнина Салман ша йолчу вар, делахь а, цо ша цунна тІеяхча, дегабаам ца хинболчу кепара, шена и везар а хоуьйтуш, жимма ела а елла, и шег а вистхилале, элира:

— Хьо иштта лелахь, шун ялташ чудерзош йохкучу машинашна бензин хир дуй техьа? Итт де чекхдаллалц вайшиь кхин гур дац, хІинца цхьа а минот эрна дІаяхийган мегар дац, дІарго, ма латта.

— Хазна! Комбайнашна ас оьшуьйтур дац бензин. Тахана вайн районни газета тІехь болчу хаамаша гойту, со волу колхоз кІа чудерзорна шуьнчул хьалха хилар. Са а гатделла, даго ца вуьтуш, хьо ган лууш вирзинера со кхузахула дуьхьал новкьа, — аьлла, Салман кьамел деш воллуш, Хазнина гира говрахь вогІушен да.

Ло санна кІайн косынка, корта кьайлабоккхуш, охьа а оьзна, елаелла Салмане а хьаьжна, сиха бригаде боьдучу некьа тІе а яьлла, дІаяхара Хазна. Хьацаран тІа-

дамаш цхъадерш дийна долуш, вуыш кедалуш Салманан сийначу спецовкина тІехула охъалегаш дара. Цуьнан беснеш цІийелла яра, кийрара дог детталора, бІаьргаш дагна езачу Хазнегахъа хуьйсуре.

II

Хазна шен бригаде дІаяхча, цуьнан накъосташа тамаша бира, иза иштта сиха юхаярах.

— Хьо ма сиха юхаеара! — элира Кисас.

— Тхо-м, дера, дара мел лахара а цхъа сахът зама ахъ йоккхур ю моьттуш, хъайна веза кІант хьо йолчу веача, — элира Совдата.

— ХІинца шуна ма хаъара, вай балхана сиха дохкуш ду. Ялташ чудерзийча, къоьрур вай са. Со-м, Салманах боккху бехк а баьккхина, сиха схъаеара, вайн белхаш ца сецон, — жоп делира Хазнас.

— Бакъ боху, хъекъалехъ боху, хІинца белхан зама ю, сакъеран зама ялташ чудерзийча, шортта хир ю, — аьлла, йистхилира Хазимат.

— И гІуллакх вайна массарна а хууш делахъ дика дара, массара а цхъабосса болх беш ца хилча, кхиамаш кІезиг хир бу, — бохуш дерг Тамарас аьлча, Кисин беснеш цІийелира. Цунна дагадеара цхъа де хъалха ша нисса сахът доккхуш балха тІера яьлла латтар. «Аса а вахийта везаш хиллера и Канта, Хазнас Салман санна, сиха дІа», — ойла йира Кисас.

III

Канта балхахъ вац. Иза Киса йолчу колхозера дІа а ваьлла, шен етгий, ши газий, кхо уьстаггІий доьхкина, спекуляцина тІаьхъа а ваьлла, жимма гІуллакх шен тоделла моьттуш вара. Кисина шен бІаьргаван везац и Канта, делахъ а гІиллакхий, оздангаллий дохон ца лууш, и шега кхойкху аьлча, цунна тІе-м яхара иза. Канта вара, гуттара а ша ма хиллара, мелла. И кхоьрура шен эгош долчу куьйгех Кисина хІума тосадаларна, цундела цо тахана, бІе грамм сов меллера къаьркъа, Кисас тидам ца бира цуьнан куьйгийн, амма Кантин бос докъан басах тера хийтира цунна.

— Со-м хьоьга дийцинчу захалонах дерг хаан лууш веанера. Со, хьуна ма-хаъара, хьоьга безам бахна, леш воллу. Иза хьуна дийцина хир ду Самарта а. Хьо балхахъ а, хъерахъ а хир яц, хьуна оьшуш хьозанан шура бен, кхин хІума а хир дац, — бохуш, Кантас къамел деш,

Кисин оила генна дАаяхна яра, бІаьргаш малхо дакъош, мохо маждеш, говран бергаша хІаллакдинчу зезагийн дакъошка хьоьжуш дара.

Канта кеста Кисега дІагІо эр долуш вацара. Киса цигахь ехха лаьттира, дАаяхан эхь хеташ. ТІаьххьара а, Кантас:

— Собардехьа, цхьа-ши дош дара сан хьоьга алан, — боххушехь, иза дАаяхара шен бригаде.

Ши бутт хьалха ша ялийна зуда а йитина, Кисина тІаьхьаваьлла лелаш ву Канта. Цунна шера хаьа, Кисина ша цавезийла. Кантас ша-шега олу: «Ахчано Іай башлам тІехь паста караяйтина. ХІумма а дац, со Кисина цавезарх, хІинцалц аса кхийлинарш царна везаш кхийлина?»

Набарх долуш санна, гІийла охьадогІуш дара Нура-хи. Наггахь хи чухула волуш, цхьайолчу меттигашкахь хІинцца дуккха хан йоцуш дехкинчу тІеш тІехула вуьйлуш, Нура-хи йистехула богІучу новкъа цІехьа вогІуш вара Канта. Нурана дехьа а, сехьа а бІаьрго схьа ма лоцу гуш бес-бесара кегий а, яккхий а коьллаш яра. Уьш, Нура лагІделла, догІане сатесна, баххьаш мажделла, гІайгІане яхна яра. Кантина гора, аренашкахь ялташ чудерзош бохку колхозникаш а, хІорд санна лаьтта хьийкъина ялта а. Киса, шега йист а ца хуьлуш, собарде боххушехь дАаяхарна резавацар бен, кхин цхьана а хІуманан гІайгІа йоцуш цІа кхечира Канта.

IV

Де суьйренга лестира. Зудаберийн стане боьдучу новкъара хи йисте боьдучу новкъа а яьлла, Хазнас Кисега элира:

— Ялохьа, Нуран йисте садаІан гІо вайшиь.

Хазнин аьрру куьг а лаьцна, хи йистехьа дІайолаелира Киса.

Бамба санна кІедачу, сийначу бай тІехь охьа а хевшина, настарш къайла йохуш, малхо тІера жимма малдинчу Нура-хи чу бехкира цара шайн кІайн когаш.

— Хьажал, Киса, оцу хина бухахь Іохкучу тІулгашка. Вайн кица а ду: «Хи дІагІур ду, тІулгаш буха буьсур бу». И дІадоьду хи санна, мича бахна ца хууш, дІагІур бу хьуна Кантас биллина харц бахам. Иза хьо йолчу веача, ас тамаша бира, хьо цуьнца иштта дукха латтарх. Кантас ши бутт хьалха йигна Байсари Іеха а елла яхара

цуьнга. Цо, шен даго боххург а ца деш, ша ахчанах йох-кийтира. Хьо Iexa ма лолахь, сан Киса, — аьлла, кьамел дира Хазнас.

— Со, ахь ма баххара, Кантица дукха лаьттира. цуьнгахь я эхь а, я овздангалла а цахиларна. Суна ша ца везийла-м хаьа цунна, — аьлла, жоп делира Кисас.

Малх чубуьзира. И новкьа боккхуш цунна гондIахула лелла мархаш, цIаста санна, цIийелла, цIен дари санна, лиэпаш яра. Цхьа кIира хьалха хи йистера дIахьаьж-чахь, бIаьрго схьа ма-лоццу, хIурдан тулгIенаш санна, мохо ловзош хилла ялтийн аренаш цIена хьаькхначу мангало шарйинчу меттигех тера яра. Хазний, Кисий цIена-чу хIаваэхь, хи йистехь садаIаро юучуьнга безам бахий-тина, шайн накьостий болчу, колхозан стане дIаяхара.

V

Кантас Кхокха яхийтира Самарте кхайкха. Кхокха, цуьнан шо кхачале Кантас ненах а яькхина, я тIехь а, я когахь а доцуш, хIинца ялх шо кхаьчна Кантин йоI ю. Кхокхас, едда яхна, схьакхайкхира Самарте. Къанъелла, багахь цхьа церг а йоцуш, букарйирзина елахь а, болар йоргIанца деш ю Самарт. ДогIанаша дашийна, бовхачу малхо дакьош хабийнчу бежана неIарх тера яра Самар-тан беснеш. Тохара цхьана хенахь цуьнан Iаьржа хилла ши бIаьрг хIинца макхбелла, жимбелла бара. Модех юьзна, овкъаран базе йирзина, лаьттах текхаш яра цунна тIера коч. Кучан юх мохо дIасаластийча, Самар-тан кIажийн Iаьржа йистош яра гуш. Корах ара хьаьж-ча, Кантина гира ша волчу йогIу Самарт.

Канта, Iуьйренна пахмел йина, дог-ойла айъаелла, цу тIе сийсара шена гинчу гIенашна чIогIа реза волуш, велавелла вара. Цунна гIенах гинера: сирла хиш, кIайн шекар, хьесталуш дуьхьал даьлла жIаьла.

Ша чуйоллушехь, Самарта Кантега хаьттира:

— Сан кIант, хIинца хIун товар да, стенга вoьду хьo?

— ХIинца ас да леринарг зуда боху товар ду, та-сал, хьажал, Киса соьга йогIу я ша йогIу, — жоп делира Кантас.

Самарта ловзочу тIулгашна юкьахь можа бос а бо-луш, юккьехула даьлла Iуьрг а долуш цхьа тIулг бара. И хахкабелла маьнги кIелдIахула дIабахара. Самарта, цунна реза йоцуш, корта хьовзийра.

— Хіун боху оцу тІулго?— аьлла, Кантас Самарте хаттар дича, неларехъ тата дира. Дуьхьал ваханчу Кантина гира ша волчу баьхкина хьеший. Уьш бара и лаца баьхкина Іедалан белхалой. Цара чохъ обыск ечу хенахъ, когаш кІел оьхуш, кеглуш, гІанчІ-гІинчІ бохуш, Самарта пал тосуш хиллачу тІулгийн татанаш дара йишйохна волчу Кантина хезаш. Самарт-м тоххарехъ, шен тІулгаш карара охьа а эгош, цигиг санна, тебна араьяьлла дІаяхнера.

VI

ДогІанаша доккхадина догІучу Нура-хин тата станехъ схьахезаш дара. Малх а денна юккье бахна, шен дашо зІаьнаршца йовхонан тов алсамъяьккхина садо-Іуш бара. Кисас шен даг чохъ дерг кхин а чІагІдеш аьллера: «Ас йина чІагІо ю, сайн дагна цавезачуьнга маре ца яхан».

Къилбехьара схьахьохьхуш гІийла мох бара, малх, тохара санна, бовха бацара. Стигла мархех цІанъеллера.

Кисас Хазне хьаттира:

— Йийдахьа суна, Хазна, айхьа хьайн дагца-безамца йина чІагІо.

Меллаша, уллорчу накъосташна хазарна а кхоьруш, Хазнас Қисега элира:

— Сан даго бохург бакъ делахъ, сайна дукхавезачу Салмане гурахъ маре гІур ю-кха со.

СОБАР

Малх чубуызнера. Цунна гондахьахула лелла кІайн мархаш, цІен дари санна, лепаш яра.

ТІейогІуш цхьа ша тайпа, хаза суьйре яра. ЦІанъелла шен массо а меттиг гучаяьккхина, цІеран ало санна лепаш, дерриге а дуьненна тхов биллина, бІаьрго схьа ма-лоццу кхозуш стигала гора.

Гена йоццуш дІаяьржина йоккха юрт яра, туьнкалгаш чуьра бес-бесара чІаггаш еш, тІийла ирхьоьхуш кІур а гора.

«ХІинца гур ю-кх суна безаман Байсари» — оила еш, хи йисте бовдучу новкъа ерзийра Мовсара ша тІехь волу йоргІа говр.

Мовсар тІехьйизаш йолу Байсари, шозза ша хих юьзна кІудал а яссийна, Мовсар варе хьобжуш, хи йистера дІа ца йовдуш лаьттара.

Іумар, Байсарина тІе а вахана, «хьуна соьга еача тоьла, ас «победи» тІехь лелор ю хь», бохуш лаьтташ, Байсарина улло шен говр а таІош, салам делира Мовсара Іумаре.

Иштта, вогІу ца вогІу а ца хууш Мовсар хи йисте варна цецъаьлла яра Байсари, хІунда аьлча, иза гуттар а ша вогІуш хиллачу новкъа ца варна.

Іумара цуьнан салам схьа ца ийцира. Байсари шен кІудал белш тІе а хІоттийна, дІайолаелира. ТІаккха, шен салам дІа ца эцначу Іумаре вист а ца хуьлуш, дІайолаеллачу Байсарина тІаьхьа а вахана, цунна улло шен говр а яьккхина, Мовсара элира:

— Малх чубузуш ма-бу, сан дагна дезаш дерг тхов-са хир долуш дуй?—кІелдІахула Мовсаре дІа а хьаьж-

на, жимма ела а елла, шекар санна кІайн цергаш гуча-
ехира Байсарис.

— Хьан даго бохург, сан даго а боху, йиллинчу мет-
те вола, — аьлла, йистхилира Байсари.

— Хьо йолчу вогІуш-м сан коьрта чохь дуккха а
мерза дешнаш хуьлур, алан кечдой, хьо ма гиннехь
массо а хІума дицло-кх,— аьлла, Мовсар Байсаре вист-
хуьлуш, Іумар шен доьхначу боларца тІевахара царна.

Байсари дІайолаелира, Іумар боьха бага леян вола-
велира Мовсаре. ХІинца а Іумаре вист ца хуьлуш, и ша
воллучохь а витина. Мовсар шен говрахь дІавахара. Хи
йистехь зудабераш дацара, кегий нах а дІасабухуш ба-
ра, царех цхьаберш Іумарна го бина, цунах бехкаш до-
хуш бара.

Садовш лаьттара, йиллина буйса яра, бан безаш ке-
чам а бара. Мовсаран бІаьргашна хьалхара Байсарин
сурт дІа ца долура, цунна дерриг дуьне а шен ду моьт-
тура. ХІинца ша Байсарина уллохь лаьтташ, Байсарис
аьлла мерза дешнаш цуьнан даг чохь севцнера, уьш шен
даг чуьра дІадевлча Мовсарна моьттура шен дог болх
ца беш соьур ду.

Хи йистехь хилларг хІун ду ца хууш, сахьийзаш яра
Байсари. «Со чІогІа тамаша беш ву оцу говрахь хилла-
чу жимачу кІантерчу собарх»,— бохуш, шен лулахочо
кЪамел деш хезира Байсарина.

Оцу Байсарин лулахочо шен накъосте бохура:

— Ошшада биллахІ со хиллехъара, ас оцу машенахь
хиллачу кІентан и «зачем» йоха-м йийр яра.

Лулахочо динчу кЪамело дагна синтем бина, доккха
са а даьккхина, чухара Байсари. Іуьйранна цхьа стака
чай меллера Байсарис, жимма юу хІума а йовссинера
цуьнан кийра, оцу чайнца.

Иза мац ца еллера. Цуьнан дог дуьзна дара. Иза
хІинца цкъа а ца детгалучу кепара детталуш дара. Бай-
сарина ша лелла, кхиъна керт йисар а, ша йина, лелий-
на нана йисар а, массо а шена хьашт долу, там болу
хІума дисар а хІумма а новкъа дацара, шена Мовсар
хилчахъана.

Безам безаме кхачарна дуьхьало ян хІума дац, бе-
замна безамал деза, доккха хІума а дац.

Арахь сирла буйса яра, стиглахь мархех туш хІума
дацара. Массо а бохург санна кЪегаш, стиглахь гуш се-
дарчий а дара.

Байн ког боккхуш, беша юккъехула, йиллинчу метге длаюьдуш, цуьнан дог члогла детталуш дара... Иза кхерамо ца деттадолуьйтура, иза шена хиллачу тамана резакхилла ловзуш дара.

Беттан серло генаш тлехула шершаш лаьтта охьа а юссуш, сийначу баца юккъехула длаохуш яра. Хазачу, сирлачу буса Мовсаран, Байсарин ойланаш цхьана хорша йирзина, бухур боцчу безаман шаддаш беш, вовшех хьерчаш. шаьшшинна лууш дерг кхочушхилла, дуьне маьду длаяхара.

Мовсарехь собар ца хиллихьара и хаза буьйса, цу буса йоглур яцара, оцу буса ца еанчу хазачу буьйсанах дан хлума а дацара.

1958 ш.

ГЮЙТІАХЪ

ГЮйтІа — вайн республикехъ, массарна а бохург сан-на евзаш ю. И йовзаран бахъана оцу юъртахъ кѣинхъе-гамхоша советан Іедал доккхуш лелийначу гІуллакхех дозуш а ду.

ГЮйтІа боху дош оцу юърта юккѣехула охъадоьдучу хин цІе ю — ГЮй.

Цхъана заман чохъ оцу хи йистехъ нохчаша гІишлош йина хилла, и маца хилла хІинца а хууш дац, амма и юрт цигахъ йиллинарш гІалат бевлла-м ца хилла. Цара юъртана кѣастийна меттиг дика, хаза, массо а хІуманна адамашна дахаран гІуллакх тІехъ аьтто болуш хилла.

Империалисташна гуттар а дагахъ йоллуш ю Кавказан хазнаш, Советан Іедал дохо, и хазнаш шайн караерзо английскій, французскій, немецкій империалисташа герзаца, ахчанца гІо а деш араваьккхина вара Деникин.

И план кхочушѣярхъама 1918 шарахъ Деникинан эскарш ГЮйтІа яккха даьхкира, оцу дийнахъ ГЮйтІа йистехъ вехаш волу майра гІойтІархо Цанаев Шида нисвелира ГЮйтІа яккха даьхкинчу кІайчу эскаршна дуьхьал. Оцу майрачу цІечу партизана гайтира ГЮйтІа, мокхаза берд хилла, Советан Іедалан мостагІашна дуьхьал хІутург хилар.

Гонаха бевлла эпсарш а болуш, кІайн полковник шена тІевеъча, цуьнца кѣамеле ца волуш, Цанаев Шидас схъаяьккхина тапча а тоьхна, виьра иза. ЦаІ санна, массо а гІойтІархо тІамца, шайн синош ца кхоош, дуьхьал бевлла летира Деникинан эскарех.

ГЮйтІархоша оцу шийлачу дийнахъ кІайн эскарш хІаллакдира.

Иштта, шен истори революционни йолуш юрт ю Гойт-та. 1918 шарахь Теркан къаьмнийн II-чу съезде ша делегат хилла воьдуш, Асланбек Шерипов Гойтлахула вахара.

Гойтлахь хинца а волуш волу цлен партизан Гериханов Доа волчу воьссина волчуьра, майрачу цлен партизана Исаев Абдул-Решида новкъаваьккхина съезде вахийтира Асланбек Шерипов.

Гойтла юьллун доккха хилла доьду хи — Гой хинца лекъна дала доллу, делахь а, Гойтла юккъехула охьадоьдуш доккха хи ду. И ду — Гойтлархоша боккхачу кьинхьегамца схьадиллина Орга.

Гойтлахь бехачу белхалойн хьуьнарш а, ойла а тьеяхна, иштта, вай лакхахь ма диццара, сийлахь истори йолу Гойтла социализман бахаман тлулакхашна тьех а билгалъаьккхина длахотто.

7—8 километр бен Гойтлана генахь доцуш (къилбехьарчу аглонгахь) Кавказан лаьмнийн когашкахула хьийзаш, малхбузехьа дладьдуш лаьржа дукъ ду.

Оцу дукъа тьехула клайчу лайно серладаьхна лаьмнийн баххаш ду.

Гойтлахь йолчу совхозан 10-чу отделенехь лаьттан белхан тлулакхаш а дац вон. Хинца Гойтлахь массо а белхан дакъошкахь кхехкаш бу болх.

ТЕЛЕГРАММА

I

Т а м а р а. Зоя, вай дехаш долу латтанаш стоьмаш а, кемсаш а дика хуьлуш ма хилла. Суна-м ца хаьа уьш кхиорна тӀехь вайн наха ледарло хӀунда йо? Хьажал хьо, кхузахь деш а, дина девлла а хаза цӀенош ду, хӀинца и цӀенош динчара шайн керташкахь бошмаш дӀайогӀахьара, уьш бӀаьста цхьа хаза хьалаевр яра. Зоя, тахана сов тӀехйовха хета суна-м, тӀаккха цхьа хӀума а ду-кх хьуна аса тидам бина: шун бешахь суна шийла ма хета тхайн бешахь чул. И хьан костюм ма йина хаза, муьлхачу мастерскойхь тегна иза?

З о я. Тхан беш шун чул йоккха а, луьста а ю, цундела маьлхан йовхо луьстачу генаший, шуьйрачу гӀаший лакхахь сецайо. Шун беш хӀинца а кьона ю, нилха ю, кхиина яьлчхьана иза а хир ю хьуна даккхий гӀндагӀаш а долуш, тхайниг санна, шийла а, хаза а. Йолол хьо, суна тӀаьхьа схьа, охьахаа вайша. Ванах, и гӀант мича дахна? Хьажахь, хӀокху луьстачу сиренан синтарша кьайладаьккхина хиллийц хӀара. Схьаялол хьо, кхуза, и генаш дӀа а татти, хӀокху метте лаьтташ хилла хӀара-м. Хьажахь, гӀанта тӀехь луьллуш сан жима куз а беца, хьуна лаахь хӀокху сийначу бай тӀе хӀара а биллина хуур ю-кха вайша охьа.

Т а м а р а. Охьа-м баца тӀе хуур ю вайша. Зоя, ялохьа дӀадешахьа и кехат, кхузахь олхазарш доцурш, кхин и хезар долуш стаг а вац хьуна.

З о я. Хьайн костюм хьан тегна ахь-м ца дийци суна.

Т а м а р а. Со хӀинца шекъяьлла ю хьох, Русланна хан йиллини техьа ахьа? Костюм, костюм хьотту ахьа, хьажал, хӀокху сан туфленашка, хӀорш-м ца гира хьуна

вайша лекхачу баца юккъехула схъайогIуш хиларна. Сан костюм йина «Ателье мод № 2» мастерскойхь, туф-ленаш-м сан вашас Iумара ша Ленинградера каникуле вогIуш еана. Хьо и кехаташ а доьшуш Iешшехь со-м йоьду хьуна, хьуна ма мотталахь со мацца а цкъа гIур ю. ХIан-хIа, кхана сарахь Султане йоьду со. Суна и веза, со цунна а еза. И агроном ву, со — лор ю. Яла-хьа, дIадешахьа и кехат, сан дан дезаш дуккха а гIул-лакхаш ду.

З о я. Кемсеххий, стоьмеххий лавцна хIума-м ца дий-ци ахь. Хьо Султане гIур юйла-м суна хууш деца. Помидорашший, наьрсашший, редисканашший, марков-кашший, иштта кхин болу хас-стоьмашший кхуьур ба-рий техьа вайн латтанашна тIехь?

Т а м а р а. Кхуьур яра дера ахьа цIераш яьхнарш а, ца яьхнарш а-м. Вайн латта, ахьа дIаен езара бохуш йолу хIуманаш дика хир йолуш ду. Къахьегча хуьлуш ю и хIуманаш, амма вайн цхьаболчу наха и шайн керташ йойъу кемсаш а, стоьмаш а, наьрсаш а, иштта кхийолу хIуманаш а ца лелош. Сайна хингалш дукхадезахь а, со ала дезаш ю: вайн наха и гIабакхаш а юьйш керташ йойъуш хилар. Хьанна ца еза уьш, масала, хорбаз, паста юур йоцуш мила ву? Хьанна ца еза кемсаш, помидораш, наьрсаш? Хингалш а дера ду мерза, делахь а уьш а, вуьш а жим-жимма керташкахь лелийча бакъахьа-м дара. Iуналла дича (хиш тухуш а, асар деш а) вайн лаьг-та тIехь «шема» ялур яра моьтту суна-м. И хаттарш ца деш дIадеший ялахь кехат: хIун яздо техьа хьовга Рус-лана?

З о я. Тамуська, сололда хьан дийца суна, муха гIур ю хьо Султане?

Т а м а р а. Хьо муха ю, ва Зойка, иштта дIагIур ю-кх нах санна, когаш а бохуш. Султан шен «Победи» тIехь йиллинчу метте охъавогIур ву, цига дIа а яхна, цунна ул-ло охьа а хиъна дIагIур ю-кх со а. Амма цхьа хIума-м ду сан хьовга ала, суьйранна вайна хуьлуш йолу радио-передача дIа а йолаелла, эшарш локхучу хенахь вовшах-кхетар долуш-м дийцина оха, хIунда аьлча, ас редакци-га кехат яздина кхана сарахь хьалха локхуш йолчу эшаршца — «Мох баьлча хIун дийр ду вайша» бо-хун йиш лакхар доьхуш. Оцу эшаре ла а дугIуш дIагIур ду-кх тхо. Ялахь, и хьо дIадоьшур долуш елахь, со дIа-м йоьду хьуна.

З о я. Ма хаза хир ду и. ХІан, ас дІадобшу хьуна хІара: «Сан Седа, Зоячка! Тахана ши кІира кхочу хьо суна ца го. Суна ца хаа, со муха мега оццул хьо ца гуш.

Меттиге диллича со хьуна генахь ву, амма сан са хьобца ду, хьан сурт суна хьалха лаьтта. Со волчу бригадехь ялташ хьакхарна тІехь хьалхе соьгахь ю хьуна. И хир яцара хьо суна кхоьллина яцахьара, хьобга сан болу безам чІогІа бацахьара. Хьо езаш верг балхахь тІаьхьа хила йиш яц, хьобга сан болу безам бу, суна хІара толам баьккхинарг. Хьо сан даг чохь яцахьара, суна хетарехь, хи чуьра схьабаьккхина чІара санна сиха велла дІавер вара со хІокху сирлачу, мерзачу дуьнен чуьра. Хьан дуьхьа со вехаш вацахьара, суна сайн вахар эрна хетар дара. Кхузахь цхьа ша тайпа хаза буьйсана ш хуьлу. Сийсара а иштта хаза буьйса еанера: йоккхачу стигалахь дагарлур доцуш, сирла догуш дукха седарчий дара. Царна юкьахь сайна хазахеташ берг ас билгалбаьккина, хьан цІе тиллина, хІор бус-буса иза суна тІехь стиглахь кьегаш бу. Зезагашна юкьахь хаза зезаг хуьлу, цІазамашна юкьахь хаза цІазам хуьлу, Іежашна юкьахь басна лепаш Іаж хуьлу, седарчашна юкьахь сирла, электрически лампа санна, богуш седа а хуьлу, иштта мехкаршлахь сан хазаниг ю-кха хьо а, сан Седа-Зоячка!

Къинхьегаммий, безаммий, цхьанна а хІумане дохалур доцу хІума ду моьтту суна. Хьуна стигалахь хьайниг карабахьара суна сайниг-м карийнера, и седа мел богу лаьттийла вайшинна юкьахь деган безам. Со кхоьру хьох валарна, иштта со кхера бахьана а ма дац, делахь а со кхоьру-кх... Сийсара суна уллохь Іуьллучу Николайс (иза ву Туапсера веана), ша самаваьлча соьга элира: «Сан ерриге а ойла хьуьлла, седарчашна юкьахь сирла богучу седанна тІеяхна ю». Цо и хаза, сирла седа хьахийча сан дог тохаделира, ас Николайга хьаттира: «Муьлха бу и хьан седа?» Со кхеравеллера цо буьйцу седа сайниг хиларна. Николайна хазахеташ берг кхин хиллера, тІаккха сан дагна Іаламат боккха синтем хилира.

«И седа гичхьана со цуьнан тидам беш, бус-буса цуьнга хьобжуш хуьлу, сайн Туапсехь йолчу Верига болчу безамна. Дукха хан ца йисна вай кхузара цІа даха. Со кхуза вогІуш, станце со новкъаваккха баьхкинчу кегийрхошца Вера а яра, тІаьхьара звонок а хилла, тхан поезд дІайолалуш сан дагна хиира, со кхузара юхавир-

зича и соьга йогIург хилар. Руслан, хьо вогIур вуй со волчу Туапсе, сан ловзарга», — аьлла Николайс кьамел дича суна хьо дагаеара, ахь суна а ма делира со кхуза вогIуш дош. ГIур дуй вайша Туапсе Николайн ловзарга?» — оцу тIехь чакхдолу-кх хIара кехат.

Т а м а р а. Зоячка, яздохьа Руслане, вай дуккха а вовшах а кхетта, ваьшца пондарча а волуш, можачу сискалгIех дина доккха хьовлин шун а, нускална — Верина хаза совгIаташ а эцна, Туапсе гIур ду, алий. И кехат Руслана шен доггах яздина хьуна.

З о я. ТIедогIучу шарахь-м со а гIур ю хьуна и бейн латтанаш тIехь хуьлуш долу ялташ чудерзо. Тамуська, ас иштта, ахьа ма баххара, Руслане жоп яздийр ду хьуна. ХIанца дийцахьа суна шун ловзаргахь пондарча мила хир ву, хелхарш муьлхарш хир ду?

Т а м а р а. Тхан ловзаргахь пондарчаш-м дуккха а хир бу, делахь а, царна юкьахь коьртаниг Димаев Iумар хир ву хьуна, и цигахь хуьлийла лууш ахь хоьттийла-м суна а хаьа хьуна. Хелхарш нохчийнаш хир ду-кха, хIунда бахара ахьа?

З о я. Димаев Iумара пондар локхуш хазахета суна-м, нохч-гIалгIайн вальсах хелха вай маца дийр ду техьа? Тамуська, кхана сарахь хьо мичахь хир ю?

Т а м а р а. Суна со миччахь хилча а бен а цахета, соьца Султан хилчахьана.

II

Йиллина хан тIейогIуш лаьттара. Тамара шен сов тIех детталучу дагна тIе куьг а дуьллуш, бешара ара-йолий шайна хьалхахула охьадоьдучу хине хьоьжуш, цигара чу йогIий пенах кхозучу доккхачу куьзган чу хьоьжуш, синтем байна лелара.

Цунна ца лаьара сов тIех кечъяла, нанна гучуяларна кхоьруш.

— Схьайолахь, жимма соьца охьахаахь, хьо ма чIогIа тахана синтем боцуш ю, хIун ду а ца хаьа суна, сийсара суна цхьа вон гIенаш гира, тахана цхьана а хIуманна ка ца йолуш ю-кх со. — аьлла, Тамаре йистхилира цуьнан нана Совдат.

Тамара Совдатана тIе а яхана — «Мама, хьо тахана ма гIийла ю, могаш юй хьо», — аьлла дIахIоьттича, Совдата иза, цуьнан аьрру куьг а лаьцна, шена улло охьахайра.

Уьш Іечу паднара тІехь Іуьллуш цІена, хаза гуьржин куз бара, даккхийчу, сирлачу корашкахула чуобхуш йолу маьлхан зІаьнарш ловзуш куза тІехала шершаш, пенан йистошка дІаохура.

И шиь йоцург хІетахь чохь цхьа а вацара. Ша шен нанна улло нисълелча и мара а йоьллина, цуьнан белаш тІе корта а биллина, Тамара елха йолаелира. Нанна ца хаьара и хІунда йоьлху, цунна хІун сингаттам хилла.

Совдат цецъяьлла яра, иштта цхьа а бахьана а доцуш Тамара елхарна, цо Тамаре хаьттира: — «Хьуна хІун хилла, хьо елха хІума ма дац суна хууш, ахь и книжкаш дукха ца ешахьара дара дика. Дийцахь хьайн нанна, хІунда йоьлху хьо?»

Йоьлхуш йолчу Тамарин корта шен некха тІе а биллина, цуьнан хьаьж тІехула шен аьрру куьйган дуткъа, деха пІелгаш хьалтий-охий хьаькхира Совдата. Дукха хан ялале учахь йинчу гІовгІано дохийра ненан, йоьІан даггара деш хилла къамел. Совдат хьешашна дуьхьал уча елира, Тамара паднара тІера хьала а гІаьттина, шен цІа чу яхара.

И де баттал хеташ дахделлера Тамарина, Іуьйранна дуьйна хІума ца юуш йолу и хІинца а мацъелла яцара, цуьнан дог безамах дуьзна дара, ойланаш йиллина хан сихха тІекхачаре сатуьйсуш яра.

Цо шена тІера ал басахь коч дІа а яьккхина, бецан басахь, шурул кІайчу дарен кач болу коч юьйхира.

Мухха делахь а, къаьсттина оцу дийнахь ша Султанна хазахетийта лууш яра Тамара, цундела цо и коч юьйхинера оцу доккхачу, дезчу дийнахь.

Делкъал тІаьхьа диъ сахьт даьллера, малх лакхабаьлла бобдура, де шелонгахьа лестина доьдуш дара. Стигалахь гуш мархех хІума дацара. Кавказан лаьмнийн баххьаш, кІайн шекаран кортош санна, къиэгаш дара.

Тамара беша яхара, цигахь и тІе ца хІуттуш меттиг ца йисира, уьш ерриг а цунна бер долчу хенахь дуьйна евзина, безам лаьтташ меттигаш яра. Къаьсттина чІогІа безам хетара Тамарина оцу бешахь сийна басар хьаькхна, ша гуттара а садолуш хилла гІант. И дара шена тІехь Тамарас тайп-тайпана дукха книжкаш ешна, яккхий ойланаш йина, дагахь дерш цо шен доттагІашка дийцина гІант. ХІинца ша оцу гІанта тІехь Іеш Тамарина дагадаера ша 7-чу классехь йолуш «Вайн заманан

турпалхо» цѣ йолу книжка ешар а, оцу буса-ша наб ца кхеташ ехха Иллари а.

Цу хан йиллинчу дийнахъ Тамарина дѣадаханчарех дукха хѣуманаш дагаохура. Иштта ойланаш еш Тамара Іеш малх чубуэзира, йиллинчу метте яха Тамарина йиснарг 20 минут бен хан яцара. Иза бешара чухара, нана Совдат хѣинца а шен къамелан кхоалга дакъа дийцина ца яъллера, дуккха а ца гуш хан яълла, шашка баьхкинчу гергарчу зударшна.

Йиллинчу хенал кхо минут хьалха схьа а веана, Совдат Геран стоьмийн беша хьалха «Победа» дѣахоттийра Султана.

Байн ког боккхуш, беша юккъехула дѣа а яхана Тамара Султанна тѣе еара, и шиъ машинахъ дѣадахара.

...Нускал кирхьана тѣехьа а ца лаьттира, корта къайла боккхуш охьаьозна шифон тиллина а ца лийлира. Тамарина кечдина цѣа дара, цу чохъ гулбелла Тамарина бевзашший, безашший, цуьнца дешна хиллий мехкарий бара, пондар локхуш Димаев Іумар вара, «Урал» цѣ йолчу приемника тѣехъ локкхуш нохчийн а, гѣумкийн а, хѣирийн а, оьрсийн а, гуьржийн а эшарш яра.

Тамара чѣорга хазахеташ яра цигахъ шена бевзаш, безаш болу мехкарий карийна, и бехке а дацара. Маре йобдучу йѣлана ма новкъа хуьлу яхана дѣакхаьчча муьлш бу а ца куучу нахана юкъа ша нисъелча.

Тамара чуйигна дукха хан ялале цига гулбелла нах хѣума яан а, сакъера а буьйлабелира, нускал а дара шен накъосташна юкъахъ охьа а хѣйна, хѣинца жимма шен мацъялар гучудаьлла хингалш дууш Іеш.

Далийна нускал кирхьана тѣехьа ирахъ лаьтташ ца-хиларна гѣам-гѣим деш, реза йоцуш яра Султанан дейиша Іабдат. Ханна 70 шо хир долуш, лекхачу дегѣахъ яра и, цо шен ворта хьийзош, даккхий Іаьржа бѣаьрпаш а керчош, Султанан нене Товсарига бохура: «И хѣун ду, и муха мегар ду, эхъ дац и, наха вайна хѣун эр ду ца хаьа хьуна? Вайн нускал кирхьана тѣехьа лаьтташ ма дац, и ю боху шен кѣуж гучу а баьккхина, охьа а хѣйна, ела а йоблуш, нахана юккъехъ Іеш. Ва дела, хѣара дуьне доха доллу тѣхьа, вай, хѣун хир ду тѣхьа хѣокху дуьненахъ?

— Э... э... йѣ, церан, хѣинца болчу кегийрхойн дуьне ду хьуна хаза а, мерза а. Суна дагадогѣу со кхуза еача айса оцу кирхьана тѣехьа лайнарг. И кирхьа-м ца хилча а мегар долуш хѣума хьаха дара, цул совнаха овзда до-

цуш а, гIиллакхехь доцуш а ду хьуна шен цIен тIера а
яьлла маре яхана йоI оцу кирхьана тIехьа а хIоттийна,
воьдург а, вогIург а хьожуьйтуш, цхьа акха хIума санна
латтор, — аьлла жоп делира Iабдатна.

Тамара чохь йолчу цIенойн кораш диллина дара, оцу
чохь локхучу пондаран аз а, приемникаца локкху эшарш
а шера схьахезаш яра IабдатгIар болчохь. Ишттачу кеп-
ца нускал тIеэцарна а, и охьа а хаййна Iедарна а ша ре-
за йоцуш йолу ойла, шен дагахь кхин делахь а, нахана
гергахь хийца лууш яцара Iабдат.

Хьалхара, кьена, тIаьхьадисина хIуманаш шен тIа-
марх доьлла яра Iабдат, амма цхьадолчу, вайна юкьахь
лелаш долчу, тIаьхьадисинчу хIуманашна шен даг чохь
реза йолуш-м яцара и. Iабдатна гора Советан Iедало зу-
даршна елла паргIато, адамашна деана ирс, цунна гора
нехан дахаран гIуллакхашна тIехь хилла хийцамаш, де-
лахь а и кхоьрура наха шена хIума аларх, цунна и кир-
хьа дера ца дезара, ша цхьана хенахь цунна тIехьа лат-
тарна реза дера яцара и, шен дагахь и яра хIокху зама-
нах хьогьуш, хIинца вайн нахана юккьера дIадуьйлу ши-
ра, кьена, ца оьшуш долу Iедал санна, ша дIаяла езар-
на гIайгIа йолуш, реза йоцуш.

Ши-кхо де хьалха Султана, «Победа» тIехь Iабдат
эцца воьдуш хаьттира: — «Деца, хIара тоьла, я варда
тоьла?»

— ДIавалахь, ахь хIунда юьйцу хIокху машинца и
декъаза варда, — аьлла жоп делира Iабдата, и ша Сул-
тане аьлларг дагадеара Iабдатна уьйтIахь нускал цIа
далийна йолу «Победа» гича.

Димаев Iумара локхучу пондаран эшарш яра бак-
кхийчу зударшна хезаш, уьш а яцара уьш мехкарий бо-
луш лекхнарш. Нохчийн вальс. — «Ванах и хIун йиш ю,
уьш хIун хелхарш ду», — аьлла йистхилира Iабдат. Цун-
на гора байн когаш а бохуш, хелхабуьйлу мехкарий.

Тамарий, Зояй цхьаьна хелхаюьйлуш яра, хIинца а
детталуш дара Тамарин дог, иза хIинца а тийна дацара.

Зоя Тамарица чуьра ара а яьлла, беша яхара, кертахь
йогуш йоккха электрически лампа яра. «ХIинца и юха-
йогIуш-м гур ю хьуна суна», — аьлла, Iабдат неIаре таI-
на охьахира нускале хьажа.

И шиь Iежийн бешахь цIенчу хIаваэхь садаьIна
юхайогIуш: «Юхайолахь хьоме ерг» цIе йолчу пондаран
эшаро набкхетийтина Iеш яра Iабдат.

Шолгачу дийнахъ нускал декъалдан бяъхкина дук-
кха а зударий бара, бевзаршший, безаршший дѣабахча
Ѥабдат шен гергарчаърца чохъ йисира.

Султанан дейиша Аьлбика яра, москал санна юсаел-
ла, хъалагѤоттий коре йобдуш, юха паднара тѤехъ охъаху-
ш, синтем боцуш лелаш.

— Эхъ ду шуна тахана вайна тѤекхаьчнарг, нускал
кирхъана тѤехъа хила ма дезара, цуьнга хъажа лууш
берш и ца гуш дѤаохуш бу, Ѥабдат, и муха мегар ду
иштта, хъо яцара кхузахъ сийсара и йоссом? — бохуш
къамел деш яра Аьлбика.

— Аьлбика, Аьлбика, схъайобъл коре, и хъалла бешан
басахъ коч ерг ю вайн нус, хъажал хъо цуьнга, — аьлла,
Маржан йистхилча оцу чохъ мел йолу йоккха зуда Та-
марига хъажа коре тасаелира.

Аьлбика 6—7 пунт хир йолуш еза а, дегѤана лоха а
зуда яра, иза коре хъала ца кхочура, тѤаккха цо пеша
хъалхара жима гѤант деара когаш кѤел хѤотто. Оцу
гѤанта тѤе а яьлла, хъала а айѤаелла зударшна тѤехула
нускале дѤахъожжухехъ, когашна кѤелхъара гѤант дѤа а
иккхина, мара тѤетаѤийна куьзганан бѤаьрг а бохомъ,
охъаюьйжира Аьлбика.

— Вай, вай сан дела, со йий ахъ, — мохъ хъобкхуш
яра царех цхъа зуда, учахъ лаьтта Тамара и сурт гича
едда яхана чуьккхира, и зударий болчу, накъосташца.

Аьлбикин мара куьзганан бѤаьрго хадийнера, охъа-
охуш цѤий а дара, и охъаюжуш кѤел нисъеллачу Айма-
нин юхъ — марш хѤоаш чохъ долчу боккхачу наштаран
кеда кхетта хѤун ю а ца хуург хилла яра.

Тамарас едда яхана бинт а, йод а деана, Аьлбикин
мара дѤа а бихкира, довхачу хица башийна бамба
хъаькхна Аймадин юхъ-марш а цѤанийра.

Эцца уьш бохкуш, цхъаберш боьлуш бара, вуьш сикъ-
белла нускале хъуьйсус бара.

III

Оцу дийнахъ нускал далийнчу богѤур болуш маьѤ-
маьѤнера гергарнаш, безарш, бевзарш бара, иштта
тѤеэца безаш хъеший бара, царна кечдан дезаш даарш-
маларш дара, дан дезаш ловзар а дара.

Сахилаза дара, Султанан кертахъ тѤедогѤучу денна
бан безачу кечамна хъалагѤевттина нах лелаш.

Уьш цхьаберш гIуна чуьра хи дохуш, вуьш дечиг доккхуш, пешаш летош, уьйтIахь а, кетIахь а нуй хьобкхуш бохкуш сахила, дуьне дерриге а самадаьлла, хьалагIерташ богIучу дашочу маьлхан зIаьнарша серладаьккхина догIура.

Чохь, паднара тIехь цхьацца-шишша дуьйцуш шаьш Iеш йоккхачу зудчо Хьавас, Падаме бохура:

— Хьажахь, ма дуьне ца хилла вай диънарг, вайн заман чохь мехкарша тIеюхуш хилла бедар ма яра, хIинцалера мехкарий, кегий наххий деши чуьра хьалабаьхча санна, къизгаш, лиэпаш бу.

— БIешерашкахь лаьттина и Николайн Iедал хIун деш хилла техьа? ХIетахь адамаш ма холчохь дара, хьажахь, хIинца адамашкахь дерг, ва нах, я Советан Iедал даьлла башха дукха хан ма яц, хIокхуо дийриг-м, тамаша бина ца валлал доккха хIума ду — адамийн дахар тодарна тIехь.

— ХIетахь дукхахболчеран лато лампа яцара, даго мехкдаьтта эца таро яцара, бIешерашкахь хала баьхна къинхьегамхой хIокху Советан Iедало паргIатбеки-кх халонех а, баланех а.

— И лаьтташ ерг, хIун яра цуьнан цIе? Ас-м «ренгIра» олу цунах, хIокху дуьнен чохь мел долу керла хIума схьадуьйцуш ю. Хьажахь, стиглахула, дуьненна го бохуш лелаш, советски Iилманчаша йина «испутник» бохуш цхьа хIума юьйцу хезний хьуна?

— И стенах йина а, цо стиглахь хIун леладо а хуур дац, хьуна, хаза неха санна, чIогIа дешна ца хилча, вайн пешаш ечу пхьерана хаа мегара и стенах йина, бохуш, яра хьуна со, цунна хууш хIумма а дац «спутниках» лаьцна, амма цу вайн сельсоветехь волчу йозанхочунна-м хуур дара хьуна и стенах йина.

— Хьажахь, со йицъеллера хьуна и дийца, хIинца къанбелларш къонбеш девлла молханаш деца. ДIаяла-хьа, куьг хIунда туьйсу, сан устазор, суна сайн бIаьргашна-м гира вайн нена маттахь долчу газета тIехь оцу молханаша бIе шо даьлла волу воккха стаг къонвина хилар схьагойтуш долу сурт.

— Давала цуьнан, дош дац йоза хууш ца хилча. Сол чIогIа оцу тухуш болчу мехах кхоьруш стаг хир вац, делахь а, и мел боккха хиларх аса-м тухуьйтур бара сайна стаг къонвеш долу молханаш чохь долу маха. Ахьа тухуьйтур барий, ва Падам? — бохуш яра Хьава.

— Уьш даккхий хIумнаш ду. Хьанний, санний хьекъалшца къасталурдолуш дац и гIуллакхаш. Мухха делахь а хIокхара адамашна еш лаьттарг «ялсамани» ю, оцу механа-м со а хир яцара дуьхьал,— аьлла, йистхилира Падам.

— ХIа а, и ду хьуна гуттар диканиг, иштта делахь вайна ши «ялсамани» хир ю-кх: цаI хIокху дуьнен чохь Советан Iедало хIоттош ерггий, важа делча вайна хир ю бохурггий, аса-м, масала, делча цигахь а хилча дика хешаш дуьйцу и, Падам,— бохуш уьш Iеш: «хьеший богIу вайга», аьлла чужьаллачу Iабдата юкъахдаьккхира Падаман, Хьаван къамел.

МаьI-маьIпера СултангIаьрга, цхьаберш грузовикашна тIехь, вуьш «победашна», «москвичашна» тIехь схьаоьхуш хьеший бара, адам дукха гулдаларна ловзар уьйтIахь деш дара.

Шайшца пондарчаш а болуш, цига баьхкинера БердкIелхьара, Гуьмсера, Чечанара хьеший, иштта шайн пондарча а волуш, цига баьхкина Грознера жуьгтий а бара.

Йоккхачу бешахь маьI-маьIпехь ИндагIашкахь сакъоьруш Iеш хьеший бара, шинхьа-кхаанхьа локкхучу пондаран аз цхьана эшаре доьрзуш, юха а еттаху вотанан татано дIахьулдеш, хелжабуьйлучарна там беш дара. Ловзар гIаддахна, букардирзина доьдуш дара.

БердкIелхьара баьхкинчу хьешаша ловзаргахь хелхавала воьлла гуьмсахо юккьера дIа а ваьккхина, «хьорагI йоцуш волуш ву» аьлла, цу тIехула «хьо вер вац, со вер ву» бохуш дерг къевсина тийсалуш бара гуьмсахой, бердкIелхой.

— Ва нохчийн урсаш юккьера дIадаха! Буй-тIара тоийта! — бохуш, лекхачу дегIахь а волуш, лепаш Iаьржа бIаьргаш а долуш волчу жуьгтичо бетта мохь а бара бекаш.

Стоьл тIехь «инарла» вацара, цуьнан, Абубешаран санна, лекха хаза чола куй вовшахтийсалучара тIе когаш биттина, вовшахбаьккхина, ченаша шен лиэпаш хилла сирла бос овкъаран базе берзийна, цигахь гIуллакх доцуш дIасабиттинчу когаша бешахь болчу боккхачу кхора кIел кхоьссина Iуьллур.

«Ой сан куй», аьлла, БердкIелхьарчу «инарлас» шен коьртах куьг тоьхча, «хьан куй оцу цигго дIабадийра» элира Гуьмсерчу хьешийн «инарлас», тIаккха мича дах-

на ца хууш долчу Іаържачу цицигана тІаьхъавелира БердкІелхъара «инарла».

Оцу цицигана тІаьхъаваьлла лелачу БердкІелхъарчу «инарлина» гира, боккхачу кхора кІел Іуьллуш жІаьлеша вовшахбаьккхинчу кхакханах тера хІума.

«Інарлас» оцу хІуманна тІе а вахана, цунах шен бохь боьхна, чуьра боккха нана пІелт а гуш болу этган буьхьиг Іоьттира.

Цхъа дакъа бухахъ а дуьтуш, «инарлин» этган буьхьиго дІанехъа теттира тІе когаш бетташ вовшахбаьккхинчу шен куйнан йист, иштта и цигахъ воллуш тІевеара воккха стаг Бетирсолта: «Ахъа хІун лобху ва къонаха»? — аьлла.

«Къонахий хуьлу, хІокхар санна, ловзар дІахьош болчу «инарлех»? Ва нах, хІокхуьнан коьртахъ тохура хІара «инарлин» меттехъ Іеш волуш цхъа хаза дика чо-лан куй ма бара,— аьлла оцу шинне тІевеанчу воккхачу стага — Басарбис, шен буйнара Іаса Іоьттина тІекІал яккхира кхура кІел Іуьллучу «инарлин» куйнан цхъа йист.

— ХІара бу-кх сан куй,— аьлла, охъакхевдина, схъа-ийцира БердкІелхъарчу «инарлас» шен куйнан дакъош, уьш цхъа йист буйнахъ а юьсуш, шен буйнара охъаэгча: «Ой, ой хІокху куйнна хІун хилла?» — аьлла, БердкІелхъарчу «инарлас» чІогІа мохъ тоьхча Басарбис элира: «Хъан куйна хъаха хилла тохура Николайн заман чохъ гІалгІаша пурстоьпана дина басар», — аьлла. Іаържа цициг, цхъанхъа жижигана тІелоттаделла, и а диьна, дуьзна, рагІу кІел хъаьжкІаш кхорзуш йолчу куьрка тІе а даьлла, охъахиьна шен батт цІанъеш Іара.

Оцу дийнахъ, цигахъ хиллачу ловзаргахъ вовшахтий-саелла Гуьмсерчу «инарлинний», БердкІелхъарчу «инарлинний» «армеш» вийнарг стаг воцуш, йинарг чов йоцуш «шайтІанан мох» санна, йоьхна дІаяхнера.

— Ма дика ду-кх, кхин зен-зулам доцуш хІара ловзар дІадирзина,— аьлла Басарби вистхилча, Бетарсолтас элира: «Басарби, дийцахъ суна и гІалгІаша пурстоьпана дина хилла, ахъ баьхна басар».

— ХІан, и-м оцу БердкІелхъарчу «инарлас» «хІокху сан куйнна хІун хилла?» аьлла мохъ тоьхча, муха догІу а ца хууш суна дагадеана, тохара Николайн заман чохъ хилла цхъа хІума дара. Николай паччахъан заман чохъ къинхъегамхошкахъ боккха бала латтош, царна цхъацца

пайда боцчу хІуманашна тІехъ ницкъаш беш, ча санна адамашца дера, Несарехъ, гІалгІашна юкъахъ паччахъан Іедал латтош цхъа пурстоп хилла.

И пурстоп, БуритІа кІайн инарла волчу а вахана, кхин а тІе гІалгІашна талзарш муха дан деза, бохуш йолу планаш а яхъаш, цІа воІуш, сай-бодий къастале поездз тІера охъавовссина хилла Несарехъ.

Эцца, вагон чуъра и охъавуссучу минотехъ мичара хъан етта ца хууш, тапча йиттина и вийна Іуъллуш, гулделла дуккха а адамаш а долуш тІекхъачначу цуънан зудчой, доьзалший «хІара-м ма вац папа» бохучу хенахъ Грознера поездана тІехъ хъалавоьдуш хилла цхъа ночхо тІеІоттавелла хилла оцу меттигна.

Цигахъ «хІара-м ма вац папа» бохуш долу дешнаш шена хезча, оцу нохчоcho тІе а вахана, велла Іуъллучу пурстоьпе а хъаьжна, аьлла хилла: «Шун папа-м хъаха вара и, гІалгІаша шайн басар дина-кх цунна».

И дагадеанера суна вайша кхура кІел лаятташ, оцу БердкІелхъарчу «инарлас» «хІокху сан куйнна хІун хилла» — аьлла, мохъ тоьхча.

IV

Бейн лаятта тІехъ хилла ялташ чудерзо баханчу комсомольцех а, комсомолкех а, белхаш чекхбевлча, цІа ца боьлхуш шайна цигахъ баха лууш дуккха а бисира.

Кхо-диъ шо хъалха эрна Іаьхкина, бІаьрго схъа ма лоццу яккхий, мохо ловзош, дарцо цІийзош хилла аренаш хІинца Коммунистически партин куьйгаллица советски кегийрхоша караерзийна, тойина, милла а ваха гІур волуш ю.

Ишттачех цаІ ю Кокчетавски область, цигахъ бейн латтанашна тІехъ керла ехкина районаш, поселкаш ю, оцу поселкашкахъ керлачу цІенойн урамаш алсамдуйлу, цигахъ яккхийчу майданашкахъ йина сирла школаш, клубаш, берийн яслеш, магазинаш ю.

Денна бохург санна, маьІ-маьІнера цига баха оьхуш бу. Русланний, Николай цигахъ виса а лууш, юха а шайн дегнийн безамаша Кавказе а ийзош, шина ойланца вара.

Цига ялташ чудерзо баьхкинчу мехкарех дуккха а мехкарий маре ихира. Уьш совхозан сирлачу цІеношкахъ шайн керла бахамаш бохкуш бара.

Бейн лаятта тІехъ хьийкъина хилла ялташ чудерзо

баьхкинчу кегиьрхоша оьрсаша, украинцаша, гуьржаша, гIалIаша, нохчаша, дагестанцаша, хIираша, иштта кхиболчара кхиамца кхочушдира партис шайна хьалха хIиттийна декхарш.

Церпошт, шен графика чуьра ца йолуш, ага санна техкаш Кавказехьа телаш яра, Руслана кест-кеста проводнике хоттура: «Грозне шен хенахь кхочур дуй вай?»

Ростове кхаьчча Николайс Верига телеграмма елира, цо луш Руслана а елира шен нене Келимате.

— ХIинца вай цIа догIийла хууш хир ю Вера а, Зоя а. Вайшинна дуьхьал ян кечлуш хир ю хьуна и шиь. Со-м хьол хьалха кхочур ву цIа, сайниг суна хьайниг хьуначул хьалха гур ю,— бохуш кьамел деш вара Николай цIерпошт Армави́ре кхочуш.

Руслана Ростове́ра шен нене елла телеграмма Зо́ега елла моьттуш вара Николай.

Зо́ега телеграмма ца елlexь а, ша цIа кхаьчча, уггар хьалха и ган лууш-м вара Руслан: «пар а пайда бац, масала, хьан дагахь дерг цуьнца шегга дIадийца меттиг а йолуш ца гича»,— ойланаш йора Руслана.

Армави́рехь Николай охьа а воьссина, цIа вогIучу Руслана «цIа кхаьчча Зоя мичахь гур яра техьа», — бохуш, хIиттош бес-бесара планаш яра.

«Хи йистехь цуьнца дукха хьолахь накьостий хуьлу, ирахь Iен и ялийча цуьнца цхьа «Бусани» хуьлу, кхеча-хьа тхан тIехьийзачу йоIаца, шен дагахь дерг а дуьйцуш, кьамел деш Iедал а дац, дагахь а аьлла, дIавижира Руслан.

Николайна дуьхьал а еана, и тIехь волу цIерпошт схьакхачаре хьоьжуш, синтем байна станцехь яра Вера, цо кест-кеста шен редикуль чуьра схьайоккхура Ростове́ра Николайс шегга елла телеграмма.

Верас ларъеш йолу цIерпошт ларъеш дуккха а нах бара, станце баьхкина, амма цо я церан а, я цхьана а хIуманан а тидам ца бора, цуьнан ойланаш генна дIа-яхнера.

Руслан цIа вогIуш вуйла хаьара Зойина, и шена дукха, цхьа а стаг ца везачу барамехь везийла а хаьара цунна, амма оццул шен дагна дукхавезаш волчу Руслан-на ша станце дуьхьал яхча «доккха эхь» хIунда лору-м ца хаьара цунна.

Зойина шавшкахь болу хьеший бицбеллера, цунна массо а хIума дицделлера, и Руслан ган лууш яра.

«ХIинцца, собар делахь, и хIокху чохь хила еза хьуна», — бохуш паднара кIелхьара фанерах йина жима яьшка схьа а озна, пальтона йогIа йоккха нуйда лохуш вара Зойин деваша Албаст.

И нуйда карош яцара, и тIетега схьакхайкхина Зоя тай-махий а буйнахь сени чохь лаьтташ яра, тIаккха Албаста, шена хьалхара яьшка бертал а ерзийна, цу чохь мел йолу хIума цIенкьа охьаяржийра.

Оцу хIуманашна юккьехь яра мекха а йоьлла, кIайчу маьIан мукь а болуш жима жIов. И шена гича Албаста пальтонна нуйда лохуш волчу хьешо элира: «И ма ха-за жIов ю».

Хьешо и аьлча Албаста шена хьалха Iуьллуш йолу жIов схьа а эцна, хIан, хьуна ю и, аьлла схьакхоьссира хьешана хьалха, тIаккха хьешо: «Суна-м ца еза и, ас хIун до цунах», аьлча, Албаста хьеше элира: «Ца хаьа дера суна-м, шун цхьаболчу гIуллакхерчу нехан ду-кх и баhtarш йохуш Iедал».

Албастана пальтонна йогIа нуйда ца карийра, Зоя шен тай-махий а эцна сени чуьра араелира.

Мархаш, оццул дукха стиглахь гулъяелла килла мархаш яйнера, стигланаш сийна лепаш гучуевлира. Кавказан лаьмнийн маьIигаш маьлхан зIаьнарша нуй хьохуш цIанъеш серлайохуш лаьттара.

ДогIано там бина, чан яйъина цIанъяелла цхьа хаза садоIуш яра лаьттан аренаш а. Зойин дог ца догIура я хьешашна гIуллакх дан а, шега вистхиллачуьнга йист-хила а, ша бешахула лелаш цунна дагадеара Руслана даийтина кехат а эцна ша Тамара йолчу яхар.

Зояс шена дикахетар хилча а, цатам болу хIума тIеIоттаделча а Тамарипа дIадуьйцура, тIаккха Тамарас Зойина и синкьераман ойланна тIе йоккхуш накьо-сталла дора. Тахана шен дагахь дерг дIадалхо накьост воцчу дийнахь Зоя кьаьсттина сахьийзаш яра.

V

Iаьржачу хIорда йистехь Iуьллуш йолу Туапсе чIогIа хаза гIала ю, цуьнан хазалла и юьзна лаьттачу бошмех доллу.

Сирла бутт кхетта буйса яра массеран а, къаьстти-на кегийрхойн, синкъерамен дог-ойла хъалаайтына.

Туапсехъ лодканашна тӀехъ сакъоьруш йолу хӀордан маӀиг — цигахъ дукха гулделлачу адамаша гӀовгӀа якъкхина, электрически лампанаша къагийна яра.

Оцу адамашна юкъахъ дуьххъара цига баьхкинарш а хила там бара, вовшашна дукха безарш хила а магара, амма царна юкъахъ билгал дара Николай, Верий, шайн дегнийн безаман зӀаьнаршца.

Йоккхачу паркехула чекхдевлла схъа а деъна, хӀурдан тулгӀеш мраморан бердех етталучу, сийна басар хъаькхначу гӀанта охъахира Николай, Верий.

Оцу хазчу паркехъ Николайс шен дагахъ дерг Верига дуьйцуш, Верас шен даго бохург Николайга дуьйцуш якъкхина зама мерза хилла, шинне а цкъа а йицлур йоцуш, дегнашна чу йижира.

ХӀинца, цигахъ ша Верина уллехъ Ӏеш, Николайна дагадаара, цхъана буса ша шена хазахеташ болу седа хъахийча, Руслан, цец а ваьлла: «муьлха, муьлха бу и хъан седа», — аьлла ша Ӏечуьра хъалаккхина.

Беттан буйса тохара санна сирла яцара, адамийн гӀовгӀанаш а лахъеллера, стиглахъ долу седарчий массо а бохург санна, къиэгаш гучудевллера, мохо ловзош схъакхоьхуш мраморх доьттинчу хӀордан бердашна тӀе етталуш йолу тулгӀенаш а лахъеллера. Верин, Николайн дегнаш шайн безаман зӀаьнаршца дохдина сов тӀех деталуш, шаьш лоьхург карийна сакъераделла дара.

* * *

Шен Даймахка тӀе ваьлчахъана са Ӏалсам къералуш, корах арахоьжущ, охъахаар кӀезиг долуш цӀа вогӀуш вара Руслан, цуьнан дагахъ яккхий ойланаш яра, Зоя ялаяр а тӀехъ.

«Ма хаза мохк бу-кха Кавказ хьо, ма мерза, безаман доттагӀаллин зӀаьнарш юкъахъ лаьтташ къаьмнаш ду Кавказехъ дехарш. Тохара Николайн заман чохъ тӀехъа-йисна хилла Кавказ хӀинца коммунизме боьдучу новкъа яьлла, бахамана тоелла, духарна хазьелла, Ӏилманца, хъекъалца айаелла, зазадаьккхина лаьтта тхан хьоме Кавказ, суна санна езий техъа хьо нахана?» — бохуш ойланаш йора Руслана.

Малх чубуьзира, цхъа хаза Кавказан лаьмнийн сарташ гора корах дӀахъаьжча, Руслана шен купэ чу а ва-

хана, охъа а хиъна, схъадаржийра Зояс шега яздина хил-
ла кехат.

Цо дагахъ дІадийшира:

«Хъан хьомен кехат а эчна, тахана со яхнера Га-
мара йолчу, иза оцу дийнахъ чІогІа сакъералуш яра, со
шена хъан кехат деша санийла хиъча, Тамарас, со шайн
йоккхачу хазчу беша йигира, суна дика хийтира ахъ бал-
ха тІехъ хъалхе яккхар, иштта хьо хъуьнар долуш хилар,
кхузахъ мел верг могащ, паргІат ву.

Кхана сарахъ Тамара Султане йоьду, хьо воьдуш
сан хилла ойла хийца ца елла, хьоьгахъ сан болу безам
язбан со йоьлча, суна моьтту и язбан сайна шекъий,
кехаттий тоьар дацара, оцу безамо сан даг чохъ латийна
лампа со мел еха йовр яц... хьо гаре сатесна ю со...»
ТІаьххъара дешнаш Руслана кхин цкъа а дийшира. Зояс
шега яздина кехат кхин кхуо дешале цІерпошт Грозне
кхечира.

Ялх сахът даьлча дІа а ца йоьдуш, кест-кеста пенах
кхозучу сахъте бІаьрг а бетташ, Султана шега телефон
тохаре хьоьжуш чухула дІасалелара Тамара. ВорхІал-
гІачу сахътах пхийтта минот яьлча Тамарас ша телефон
туьйхира Султане, амма цунна дуьхьал жоп луш стаг
вацара.

Цъхан-шина минотехъ доккхачу, сирлачу корана хъал-
ха а лаьттина, тІаккха стоьла тІехъ Іуьллучу шен риди-
кюль чуьра жима куьзга схъа а эчна, цу чу а хъаьжна,
шен косынка а тойина, юха а и ридикюль чу а диллина
араелира и.

Цъха ша тайпа хаза суьйре яра тІейогІуш. Больни-
цан кертахъ сийна, цІена, миччахъа а охъахаа тамехъ
бай бара. Доккхачу толлана кІелахъ лаьттачу гІента
тІе охъахиъна ши-кхо минот а яьккхина, тІаккха сестра
чохъ йолчу цІа чу а яхна Тамарас элира:

— Жовжан, тховса Самарте леррина хьоьжуш хила-
лахъ, цуьнан дагар хъаладалахъ соьга телефон а тоха-
лахъ.

Оцу буса больницехъ дежурни яра Жовжан. Лоьра-
ша а, къаьсттина цомгуш болчара а дика лоруш бел-
хало яра и. Нанас берах санна дай куьг тухура цо цом-
гашчех.

Самартана хилларг аппендицит яра. Хъалха цамгий-
ла тІегІоьртича и лоьрашна тІе ца йигнера. ХІинца и
йоккха хиллачу хенахъ кхераме а лоруш долу, цамгий-

ла тІаьххъара тІегІертар хиллера цуьнан. Амма Тамарин дашон жуьйгаша и оцу лазарх кІелхъара яьккхира.

Больничан кертара ара а яьлла шаьш дехачу ураме а йирзина, цкъа Султан хьобхуш волчу школе яха ойла а хилла, юха а даго и тІе ца лаьцца цІа яхара Тамара.

Йиллина лаьтта кевнан неІ шена тІаьхъа тІе а тотуш, кела чохъа а яьлла, чуяхара Тамара. И чуйогІуш гира хІетахъ кора хьалха лаьттинчу Іайшатана. Реза йоцуш яра и Султанна Тамара ялаярна. Корера юха а яьлла элира цо: хІан, йогІуш лаьтта вайн заббарий.— ХІунда ю и заббарий?..— аьлла хьаттира Товсарис нене.

— Деш дац, дуьтуш а дац. Іуьйранна хьала а гІоттий, мерза хІума а йойй дІайоьду, суьйранна цІа йогІу. Цунна тІера бедар а яц тамехъ.

Ца тайра цунна Іайшата аьлларг.

ЧІепалгаш деш йоллурә Султанан нана.

— Тамара лор ю, цо бийриг халкъана пайдехъ болх бу. КІордийна суна аша дуьйцу и хабарш, Іалашъян меза и. Цунна дукхадеза дела йоллу со хІорш деш,— аьлла, дина даьлла чІепалг уьн тІе охьадиллира Товсарис.

— Цунна-м хуур дацара хьуна уьш дан. ХІан, дика ду. Шун и тІаьххъара йоІ маре гІур ю. Хьо йоккха хилла йогІу, и Тамара бен кхин нус а яц шун. ТІаккха гІуллакхаш хьан дийр ду шуна, хьобга мила хьожур ву хьо кІелйисча? Цхьа доьгІнарг дийр ду-кха... Шуна хьаха тоьллера Султанна и заббари а ца ялош хьаьллара ПетІаматан йоІ санна ерг ялийнехъара — элира Іайшата.

Тамара чуелира Іайшате маршалла а хьаттина, шена тІехъ йолу бедар дІа а яьккхина, йоккха, ехха сийна тІамар тІехъ йолчу кІадийнах йина халат а юьйхина, элира цо Товсарига:

— Мама, хІинца аса хІун дан деза?

— ХІинца ахъа дан хІумма а дац. Хьажал хьо! Аса хьуна чІепалгаш дина, теза кІалд чу а йоьллина. ХІан, хІара ши чІепалг хьаьлла рагІу кІелахъ, пеша тІехъ даттал. Даьтта пеша йистерчу кедахъ ду хьуна,— элира Товсарис.

Ши чІепалг уьн тІе а диллина рагІу кІел яхара Тамара.

— И-м хьаха яц хьуна ма моьтта заббари. Цунна дан ца хууш цхьа а хІума ма дац. Юург цо мерза кечІо,

тїеюху бедар хаза тоьгу. Кхин хїун ду оьшуш?— Іайшате а аьлла, хьала а гїаьттина рагїу кїел яхара Товсари а. Поднара тїе а яьлла, агїор елира Іайшат.

Чїепалгаш доттуш йоллуш а Тамарин дагара дїа ца йолура ша Султанах еш йолу ойла. Оцу сарахь цо шегә телефон ца тохар-м башха дагахь а дацара цунна. Кхидерш дара Тамарийн дагахь новкьа гїерташ.

Ша хьалха деттанчу чїепалгех жима барз а бина. доккхачу хедар чохь чїепалгаш дїа а хїиттийна, уьш деа декъе а декъна, лалийна хьелийн даьтта чаданца кедара царна тїедуттуш йоллура Товсари.

Телефонан горгали хезира.

— Мама! Со телефоне йобду,— аьлла, Тамара дїа-йолаелира.

— Султан велахь, аса чехка цїа вола боху ала-лахь,— элира Товсарис.

Чїепалгаш а дахьаш Тамарина тїаьххье чу еара нана.

— Мила вара и телефон тоьхнарг?— хьаттира Товсарис.

— И мила вара-м дера ца хаь суна. Хьан кїант хьоттура цо — олуш, жоп делира Тамарас.—Мама! аса вайна кино даха билеташ эцна. И Іуьллург йогїур яцара техьа вайца?

Паднара тїехь гїовле жима гїайба а биллина, наб а озийна Іуьллуре Іайшат.

— И йиталахь. Цунна хаза наб кхетта. Цу тїе и кино а йогїур яц, такхийна ша йигахь. Охьахаал, хїума яа вайша. Со-м мацъелла,— аьлла охьахира Товсари. Тамара а марнанна хьалхха охьахира. Іайшат цхьа ша тайпа ойланаш йолуш, тїеюху бедар я ширчу формехь лелош яра, иза ян а яцара кино гїур йолуш, хїунда аьлча цуьнан хьекъалехь цига яхча зудчунна эхь дара.

* * *

Бешара дїахьаьжча Султанна гира цїа йогїу Тамара. Кех ара а ваьлла цунна дубьхалвахара и. Тамарас саца а сецна шен аьрру буьйнара картолаш чохь йолу тїоьрмиг аьтту буьйна лоцшухехь Султан цунна тїекхечира. Цуьнгара и тїоьрмиг схьа а оьцуш элира цо:

— Ахъа телефон тоьхнехъара со вогIур ма вара хъуна дуьхъал.

Жимма ела а елла жоп делира Тамарас:

— Телефон-м я схъатухуш а, я дIатоьхча а карош а ма вац хьо. Сов дика хиларна суна а лиира хIорш эца...

— Хьо и ала-м ца йоллура.

— ТIаккха, хIун ала йоллура со, дийцахь?— хьаттира Тамарас.

— Хъуна-дукхаеза дела эцнера уьш-м, ала хьоу йоллучуьра, сан хIуьттаренна кхин эли-кха ахъа,— жоп делира Султана.

Тамара гIадъяхана елаелира:

— Иштта хъуна санна дукхаеза уьш Зайнапана а.— Султан а, Тамара а доьлуш кех чу дирзира. Чуьра дIа-хъаьжча Дошина гира вовшашна ул-улло а даьлла чу догIу кIанттий, зудий.

Султанан керахь картолаш чохь йолу тIоьрмиг гича. Доша реза ца хилира, цо Товсарига элира:

— Хъажал хьо, Султана хIинца лелориг. И ду хъуна хаза гIиллакх!

— ХIун гIиллакх ду цо лелориг?— хьаттира Товсарис.

— Тамарина улло а ваьлла вогIург гой хъуна? Цхъана хIумнах буьзна карахь боккха тIоьрмиг а бу. ХIинцца суна а гуш чуваха. Эхь дац и нахана гича! Вайн нус ю и стоглара воккхург.

— ХIай, стаг, хIай! Хьо Султанах Абубешар ван-м ца воллу? Наха лелориг гуш вац-кха хьо. Селхана со больницера йогIуш шен зудчунна улло а хIоьттина, марахь жима бер а долуш, цIа воьдуш вара хъуна ИсмаIалан кIант. Тамарина ала хIун дара хъан? Цул дика а йолуш кхин нус хила меттиг бац,— Товсари чуьраелира.

— Хьо и тайпа ойла йолуш юьйла суна ца хаьара. И тIоьрмигаш а ца лелош, вайчо а карахь бераш леладахъара-м цхъа хIума а дара. И ялийна-х ши шо кхо-чуш доллу. И мила Бешар ву ахь вуьйцург?— хьаттира Дошас.

— Абубешар хьо ву-кха. Хъан йолу ойланаш ерг, ахъа дуьйцург шех доллург ву-кха Абубешар,— бохуш очъелира Товсари.

Цец-акъ а ваьлла хъалаиккхира Доша:

— Сацийта и къамел! Хьо хъераьлла я иьгIийна?

Яьлла, дера, цѣна хьера-м. Дѣаехка бен ца езаш...— Дог а даьтѣа аравелира Доша. Маьркѣажхан хиллалц цхьацанхьашкахула лела а лелла цѣа воѣлуш райисполкоман зала чохь серло гира цунна. «Хѣун ду те кхузахь», аьлла, чувирзира Доша. Кхано буьйса юккѣе йоьддуш цѣа веара. Товсари хьаьжира цуьнга. Юьхь тѣе ма хьаьж-жинехь хиира цунна шен майра оьѣлазваханчуьра ваставеллий.

— Хьо мича ваханера? Ма хьевели хьо?

— Со бахий ахь? Собранехь вара со.

— Ой! Хьох воьдуш а вацара. Мичхьа яра собрани?

— Райисполкомехь, зала чохь...

— Хѣун дийцира?

— Дера, зуда, бакълуйш ма хиллера хьо. Мехкарий цѣахь совцийначу нехан гѣуллакх дара дуьйцуш. Райисполкоман председателя элира: «Тохара паччахь заманахь гимназешкахь а, лакхарчу школашкахь а доьшуш дара вайнехан хьалдолчийн зудабераш, эпсарийн, инарлийн мехкарий, цара доьшуш эхь ца лорура..» — бохура.

— Султан-м вацара цигахь?

— Со хиллачу собранехь-м вацара. И собрани чекхьяьлча ахь вийцина Бешар гайтира тхуна. Иза духка тамашийна хѣума дара, ша ма-дарра вайна юкѣахь дерг дара и,— элира Дошас.— Валлах!и, боккъал аьлча кѣонах ян а ма ю вайн нус Тамара. Кхин дош эр дац аса цунна.

Товсарина там хиллера шен майрачун ойла иштта хийцаелла карийча.

* * *

Оцу сарахь больнице боьдучу боккхачу новкѣа дѣа-воьдуш вара Султан. Солсин кертахь тѣхволуш йоккха гѣовѣа хезира цунна. Керта вахара Султан.

— Хьан хѣун гѣуллакх ду суна хьалхара дош дала? Сайн йоѣах жоп аса айса лур ду. Вон аьлла-кх ахь школе йохуьйтур ю, сан йоѣ,— бохуш чѣогѣа луйш вара Солса Салмане.

— Ой! Солса, собар, сих ма ло. Ас кхайкхана вигна Салман собране, хьо цѣахь а ца хилла, яйитича ца мега ахь Деши школе. Цхьа-ши шо бен ма дац цунна дешна яла.

— Салмана сох и дош делла ша боху. Амма со кхидла йо!е дешийта реза вац.

— Ткѣа массара а дийриг ца дича вер вуй хьо?

— Тоьар ду. Нехан вочу дашах и ларъеш Iен деза сан. Цул а ца эхийтар тоьла школе, — аьлла жоп делира Солсас.

— И дуьйцуш лавтташ хѣаша веара СолсагIаьрга.

— Ассалам-Iалайкум!

— Ва Iалайкум солом, Хѣамзат! — Кертахъ болчуша массара а куйгаш лецира хѣшан.

— ЭхI... ткѣа ахъ хIун леладо, Хѣамзат?

— Хьо дIанехѣа вогIур волуш вац, Солса. Аш хIун до хѣажа со, аьлла, веанера со-м.

— Дуьло, ткѣа, чу гIур ду вай, — аьлла хѣаша чувигира Солсас. Султан хѣеше шайга вола а аьлла, дIавахара. Чохъ паргIатваьллачул тIаьхѣа хѣттира хѣшо:

— Солса, ахѣа дешарх ѣккхинера Деши?

— Пхи класс чекхѣѣккхича тоьар ду моьтту суна. Хѣайнаш буй доьшуш? — аьлла хѣттира Солсас.

— Аса-м хѣаха сацор ѣцара сайн йоI цIахъ. Хѣажал хьо, хIинца кхузара дIаваханчу Дошин кIентан зуда лор ю. Нохчин зуда лор ю, бохучун ойла йнча — доккха хIума ма ду иза. Тхан юьртара йоккхастат Самарт, оцу Дошин кIентан зудчо дика операци а йина тоелла лелаш ю. Ойла елахъ цу белхан: нохчийн зуда шен дегIехъ долу лазар эцна больнице боьршачу стагана тIе атта ца йоьду. ХIинца нохчийн я гIалгIайн зудчо — лоьро тIеобцу и. Доккха ирс ма ду и. Суна хетарехъ уггар хѣалха мехкаршка дешийта ма деза. Уьш-х берийн наной хир болуш бу, — элира Хѣамзата.

— Ахѣа ма чIогIа дуьйцу и. Хьо а хѣаха вац суна вевзаш хилла Хѣамзат, — элира Солсас.

— И бакъ боху ахѣа Солса. Со ван а вац хѣуна тохарлера Хѣамзат. ХIинца лакхарчу классашкахъ доьшуш хилла мехкарий цIахъ совцийнарш дукхахберш вирд лело мурдаш ма бу. Со а лелла веьхха цаьрца. Эхъ ду, бахара мурдаша, кхинчу зудаберашка дешийтар. Вайн заманахъ дешна воцург — хѣайба ма ду. Цунах кхеттал дуккха а хIумнаш-м гинера вайна, — элира Хѣамзата.

— Цхьадолчушна тIехъ бакъ-м луййра хьо, Хѣамзат,

делахь а со-м вац хьуна кьематде дицдан лууш. Мурд велахь дешийта оьшуш дац, — элира Солсас.

Чуеара хIусамнана, яа хIума а яхьаш. Къамел юкьах делира. Солсин йоI Деши яра дехьа чохь и къамел хезаш. ЧIогIа сагатдеш яра и ша дешарх юкьахъ-яккхарна. Шен книжкянаш дIанисъеш, тетрадашна тIехьоьжуш и йоллуш:

— ХIинца мукъана а хIума яахь, — элира нанас. — Хьо мегар-м яц иштта лелча.

— Мама! Со тховса юьзна ю, йнталахь со — аьлла, чIогIа йилхира Деши. Нанна хиира и мара а йоьллина цуьнан дог эца.

* * *

Оцу хенахь болх бина а яьлла цIа яха кечлуш яра Тамара. Телефон туьйхира колхозан медпунктерчу сестрас. Цо элира: цхьа колхозник цIеххьана цомгаш хилла, лакхадаьлла дагар а долуш. Таро слахь цуьнга хьажа ягIа-хьара.

— ХIинцца дIайогIу, — аьлла жоп делира Тамарас. Шена оьшуш болу гIирс лoьран жимчу чамди чу а биллина, цIа телефон туьйхира Тамарас. Цунна дуьхьал жоп луш стаг вацара.

— Соьга цIера телефон тохахь со колхозе яхара ала-лахь, — аьлла, шен жима лoьрийн чамда буьйна а йоьллина, ара а яьлла, кабинки чу шоферна улло охьа а хьна дIаяхара и.

Ша СолсагIаьргара араваьлча — Тамара-м хIинца а йижна Iуьллуш хила там бу, — бохуш ойла а еш, Султан цIехьа боьдучу новкъа велира.

Дуьхьал йогIура машина. Султанна тIекхоччушехь сацийра шофера и. Тамара колхозе а йигина, цигара и цIа а кхетийна юхавогIуш вара иза.

— Схьавола тIехаа, аса дIавуьгур ву хьо, — элира шофера.

— Баркалла, со-м цIенна генахь а вац. Хьо стенгара вогIу? — хаьттира Султана.

— Тамара цхьа цомгуш волу колхозник волчу а йигна, иза цIа а кхетийна, схьавогIура со-м.

— ДIавала, хьайн цIа гIю, — аьлла дIаволавелира Султан.

Тамарина тIаьххье чувеара Султан а. Ша цунна зайт дIабоккхуш Тамарас элира Султане:

— Хьо а ма хьевеллера.

— Гуллакхаш дукха-м дера ду. Цкъа паргIат девриг хир ду-кх вай, — жоп делира Султана.

Буфета хьалхара Султанна тIе а яхна, ела а елла, шен луо санна кIайн цергаш гуча а йохуш йистхилира Тамара:

— Иштта белхаш а беш, нахана, пайдехь хила дезий вай-м. Юкъараллин болх бита йиш яц, юкъараллин хьашташна дуьхьал Итталуш долу хIума, мел и жима делахь а, вайна балабоцуш хила ца деза.

Султана Тамара марайоблтира.

— Суна хаьара хьо иштта дика юьйла. Адамашна вайх пайда хуьлуш ца хилча эхь дара вайна. Вайшинна юкъахь болчу безамах дан хIумма а дацара. Делахь а цаI эр дара ас хьоьга. Цхьана буса, райкоман задани кхочушъеш хье а велла со чувеача ахьа суна хIоттийна кеп яра хаза.

— Хаза-м дера яцара и.

— Со-м, иштта ала ца воллий. ХIетахь гIел а велла, мац а велла со чувеача, суна зайл дIа а баьккхина, кхин соьга йист а ца хуьлуш, дIайижира хьо. ДагадогIий хьуна? Оцу буса-м аса а йира хьуна ойланаш...

— Аса доьху хьоьга, оцунна суна кьинтIера валар, — элира Тамарас.

— КьинтIера вели-кха со.

* * *

— Цхьа хIума хатта мегар дуй?

— Соьга хотту, я Тамарига хотту ахьа и?

— Хьоьга хотту, — элира Зайнапа.

— Хатгал, хIун ду и? — элира Султана.

— Хьажмурд астагI хиллий? — хаьттира Зайнапа.

— Толстойс вуйцург бахий ахь?

— Бах.

— Вайнаха «жайнийн Хьаьжамурд» олу цунах.

Зайнапа и хаттар дича жимма ойла а йина, Тамаре дIа а хьаьжна элира Султана:

— Суна-м хIинца и дика дага ма ца догIу, я и астагIа хилла а, я ца хилла а.

— АгIонаш тIех ца туьлуьйтуш ешний ахьа и? — хаьттира Тамарас, книжки тIе пIелг а хьажийна.

— Иза-м суна дуйцу хезна. Со хІинца а юккѣ а ца кхаьчна. Аса-м, иштта дІа хоьттура и — элира Зайнапа.

— Сих а ца луш ешалахь айхьа йоьшуш йолу книжканаш. Хьажмурд астагІа-м хилла хьуна,— Тамарас жоп делира. Зайнап ела а елла йист ца хуьлуш дІаяхара. ТІаккха Султан а велавелира:

— Суна хетарехь-м и астагІа ца хилла, и хьайна билпгал хууш ца хилча хІунда элира ахьа иштта?

— И астагІа ца хиллехь аса цуьнга эр дацара хьуна. Амма со-м и ахьа ешна моьттуш а яц.

— И астагІ ца хиллехь ахьа суна хІун оьцур ю?— хаьттира Султана.

— Хьуна ас босоножкаш оьцур ю-кха.

— И, масала, астагІа хиллехь ас хьуна а дийр ду-кха хІета цхьа совгІат.

— Делахь дика ду,— аьлла, Тамарас книжкашна юккѣра Хьажмурд цІе йолу книжка схьа а эцна, цуьнан агІонаш дІаса а листина — хІан, дІаешал хІара меттиг,— аьлла, дІаелира Султана.

Гайтина меттиг дІа а ешна, гІадвахана велавелира Султан.

— Со кѣра ву. Босоножкаш йогІу соьгара.

— Делахь оцу Кераман артелехь йина босоножкаш ма эцалахь суна.

ШолгІачу дийнахь, больницера машина а хиина юха а селхана ша тІеяханчу колхознике хьажа яхара Тамара, колхозе. Амма цунна и цІахь ца карийра. Церан цІенош догІа а тоьхна дара. Оцу гІуллакхах цец а яьлла Тамара яхара Абубакаран лулахой болчу. Араяьллачу цхьана йоккхачу стаге хаьттира цо.

— ХІара шун лулахо Абубакар цІахь вуй те?

— Уьш-м балха бахна. Абубакар селхана цомгуш хиллера, цуьнга хьажа сийсара районера лор а еана бахара. Оцу лорьо Абубакаре ша юхаяьллац балха ма гІо аьлла а бахара. Хьо-м яц и лор?

— Со ю и. ХІунда бахара ахьа? — аьлла, хаьттира Тамарас.

ТІаккха Тамарина улло яхна дІа а хІоьттина элира зудчо:

— Деллахь хьо нохчо юьй?

— Ю бохуш-м ю со,— жоп делира Тамарас.

— Аса-м хьо елахь сайна хазахеташ ховттий. Делахь, суна дан гю дац те хьан? Бѣаьргашна дика са гуш яц со.

— Со бѣаьргин лор-м яц, делахь а хьо совца дѣа-ягѣахь, аса хьуна оьшуш долу куьзганаш а яздайтина, хѣокху сайн машинахь юха схьа-м кхетор ю.

Чѣогѣа хазахийтира йоккхачу стагана.

— Вотталхьана сан йоѣ, хьо яха дукха. Со хѣинцца кечлур ю,— аьлла, сихъелла чу яхара и.

Медпункте йигира Тамарас зуда. Цигахь цхьа а стаг а ца карийна, юха йоккхастаг йолчу кетѣа а еана, иза а эцна, районе дѣаяхара и. Бѣаьргийн лобрашна тѣе а йигна, куьзганаш а яздайтина, аптекера уьш а эцна, машинахь юха цѣа йигийтира йоккхастаг.

* * *

Руслана яйитина телеграмма буйнахь а йолуш и Султане ешийта еана ѣара цуьнан нана Келимат, Товсарийца.

— Вайн почта лелош волчу Мадга-м бахара Руслана ша цѣа вогѣлу аьлла елла хѣара. Делахь а суна Султане хѣара ешийта лабар-кх,—элира Келимата.

— Могуш маьрша цѣа вогѣлуш дика ду хьуна. Бакъахь еана. И-м Султанна а боккха кхаъ хир бу. Дешна вай делхьара дара дика. Хѣинцца а бу-кха нах мехкаршка дешийтар — эхь ду, бохуш.

Товсари и къамел деш йоллуш чувелира Султан.

Русланан телеграмма ша ешча, багахь йиш а локхуш, хелхаран кеп а хѣоттош, Султана элира:

— И-м цѣа вогѣлуш ву, кхана суьйранна цѣахь хир ву. — И телеграмма а эцна Тамара йолчу а вахна элира: — Хьажал! Хѣажал! Хѣара телеграмма еана Русланера, ша цѣа вогѣлу аьлла.

— Ма дика ду и цѣа вогѣлуш. Сан доттагѣа Зоя и цѣа кхачаре чѣогѣа сатесна ма ю,— элира Тамарас.— Со и йолчу кхаъ баккха йобду.

Машина а хиина яхара Тамара Зоя йолчу.

Кетѣахь машин а сацийна, ринжа а диллина Тамара керта чу яьлча, гира цунна рагѣлу кѣелахь йобьлхуш ѣаш йолу Зоя. Чехка тѣе а яхна марайобьллира цо Зоя.

— Хьуна хѣун хилла? Хьо хѣунда йобьлха?

— Сийсара сан девашас Албаста дош делла, со воккхачу Межиде маре лур ю, аьлла.

Юха а чIогIа елха йолаелира Зоя.

— Вай делхарх вайна хила пайда бац. Къийсам латто беца вай Iадаташца. Йоха ма йоха. Руслан ву ца кхочуш? — Зояс корта хъалаайъира.

— Хъуна стенах хаба?

— Телеграмма еана. Хъайна везачуынга бен маре ма гIолахь.

Зоян нанна Хъапсина хууш дара шен йоIана Руслан везийла. Массо а заман чохь Межидан гIуллакх тIедахьаш ша йолчу стаг веача олура цо:

— ЙоI ша реза йолчу бен маре гIур йолуш яц. Зояна кхин веза. И захало ма дийца.

Xинца ойла йобхнера Хъапсин а. Хъанна а лиъчи а, нанна луур дац, шен йоI ца везачу стаге маре яхийта. Делахь а цуьнан пайда бац нагахь и гIуллакх йобIан дас, и вацахь цуьнан девашас и еха баъхкинчарна. ЙоI маре лур ю, аьлла, дош делча, чекхдаьлла лору Iадато. Иштта и дуьйла шена хаарна ша Албастана дуьхьал яьлча, пайда боций а хаара Хъапсина.

— Сан диканиг, хъан хIун ойла ю хIинца? Дийцахьа хъайн маме? — хаьттира Хъапсас шен йоле, Тамара дIа-яхча.

Бес-бесар планаш хIиттош, хIун дича бакъахьа хир дара техьа бохуш ойланаш еш яра Зоя. Нанас шеге, иштта хаьттича Зояс элира:

— Мама, аса чIагIо йина Межиде маре ца яха. Аса доьху хьобга Албасте дIахайтар, нагахь цо Межид-гIарна делла дош юха ца эцахь, аса и кхана Iедале лург хилар.

— Иштта муха мегар ду, и-м хъан деваша вай. Дуьне кхоьлличхьана схьадогIуш долу Iадат аса муха дохор ду. Нахана гергахь и хъан деваша юьхьаьржа хIуттур ма ву. Уггар хьалха наха со бежке йийр ма ю. Вай сийдоцчу ма даха, — аьлла елха йолаелира Хъапса.

— Мама! Мама! Ма елха, Хьо йилхича сан а елха догдогIу. Аса чIагIо йина сайна ца везачуынга маре ца яха. Албасте аса бохург дIаала хьо ца хIоттахь, цуьнан зудче Совдате алийта.

Иуьйранна бешахь кехат доьшуш Iаш вара Руслан. И дара, цхьа бутт хьалха, цуьнга Зояс дайитина безаман кехат. Цунна дуьхьал ша дахьийтина кехат а дешна, ойланашка ваьлла Iара и. ТIееанчу Келимата Руслане дIаелира, тIехь зезагийн сурт а долуш,

цхъа конверт. Ша тӀе ма хъаъжжи Русланна девзира Зоян йоза.

Келимат а яра чӀогӀа сагатдеш, Албаста Межид-Гарна деллачу дашна. Цкъа делахъ нахаца яхъ яра цуьнан, шолгӀа Зоя товш яра цунна. Русланна Зоя езийла а хаъара Келиматана. Делахъ а и гӀуллакх хууш болчу нахе Келимата олура:

— Сан кӀанте-м йогӀур ю милла а йоӀ а.

Шен керара кехаташ гӀанта тӀе охъа а дехкина, конверт схъа а йиллина, оцу чуьра кӀайчу кехатан лист схъа а даьккхина дӀадийшира Руслана. Зояс яздора:

«Наха хъуна дийцина хир ду, сан девашас со Межиде яхийта дош делла, бохуш. И дош цо царна далар бакъду. Амма аса чӀагӀо йина сайна везачуьнга бен маре ца яхан...»

Хъала а гӀаьттина, беша юккӀехула дӀаса а волавелла, ша йийначу метте охъа а хиьна, юха а дийшира Руслана дешнаш:

«Аса ойла йина сайна везачуьнга бен маре ца яхан...»

Массо а йоӀ а дера ю шайна везачуьнга яха лууш, Ӏадатийн гезган машоша дӀа ца лецахъара.

«Шена везачу кӀанте маре яха чӀагӀо ярх пайда бац, оцу Ӏадаташа и чӀагӀо йохош хилча, делахъ а иштта цуьнан и чӀагӀо хилар а дика ду. Цу тӀе, мехкаршкара и кӀийсам хилахъ, Ӏадаташа дӀахьош болу некъ чекхбер бац», — бохуш, ойланаш йора Руслана. Зояс аларна Хъапсас дийцинера Албастан зудче Совдате, шен йоӀа чӀагӀо йина хилар.

— И йоӀ ира-кара хӀиттош цхъа нах хир бу, — элира Албаста шен зудче. — Селхана и йолчу машинахъ еана, ехха йийна яхара бах и лор. Ӏедале и далахъ-м вайна сингаттам боккхур бу цу гӀуллакхо. Цунна цхъа хӀума дан деза. МежидгӀаьрга гӀуллакх ма-дарра дӀа а дийцина, и йоӀ цаьрга дӀайигийта еза вай. ТӀаккха и Ӏедале даьлча а вайна хила хӀумма а дац, хӀунда аьлча, йоӀа ша реза а йолуш маре яхна ша, эр ду Ӏедале. Иза дан деза оцу йоӀана. Цуьнан чӀагӀо-м гена ер яцара. Ткъа ахъа хӀинцца яха а яхна. Хъапсе дӀаала деза: «аса сайн дош юха а эцна, йоӀ шена луьучу маре яхийтарна со дуьхьал а хир вац», — аьлла.

— Ахъа схъадийцарехъ иза МежидагӀара ядийна юьгур ю-кх? — хаьттира Совдата.

— Юьгур ю дера. И хІунда бахара ахьа?— хьаттира Албаста.

— Ядийна йигахь-м хьаха йоккхур ю и Іедало схьа. ТІаккха вайна билггал сингаттам бер ма бу цу гІуллакхах. И дан мегар дац,— элира Совдата.

— Вайна и цара ядорах хила шина кепеккал хІумма а дац,— аьлла хьала а гІаьттина чуьра аравелира Албаст.

Шега Зоера кехат кхаьчначул тІаьхьа Султан-гІаьрга вахара Руслан.

— Сан шух лачкьийна хІумма а дац,— аьлла, Султане дІаделира цо Зояс шега яздина кехат.

Цкьа а, шозза а и деша а дешна Султана элира:

— ХІинца и санна Іадаташца кьийсам латто чІагІо йина массо а йол а елхьара хьаха дара дика. ТІаккха-м мехкарех йохка-эцар лелор кІезга хир дара хьуна.

Руслан шен корта схьа а лаьцна, цІенкьа охьа а хьожуш, ойланах еш, чІогІа гІайгІане вахна вара. Тамара дехьачуьра сехьа чу яьлча Султана, цуьнга дІакховдийра Зояс яздина кехат.

— И-м суна хууш ду. Со цуьнга Руслан цІа вогІуш хилар хайта яхча, цо суна дийцира и. ХІинца хІун дан деза суна-м хаьара,— элира Тамарас.

— Дийцахь, хІун дича бакъахьа дара?

— И гІуллакх кхин гена а ца долуйтуш, Албаста дош а делла меттиг хилча, хІинца катобхна и схьа ца ялийча, кхин хІун дийр дара. — элира Тамарас.

— И схьаяло а еза, цуьнца цхьаьна АлбастагІара лелориг нийса цахилар адамашна юкьа а даьккхина, дийца а деза. ТІаккха цара билггал бехке вийр ву Албаст. Хьуна муха хета и, Руслан? — аьлла вистхилира Султан.

— Сан план-м хІинца и яло ма яцара. Делахь а ахьа бохург суна нийса хета, газеташна тІехь а, радиочухула а, иштта собранешкахь а Албаста делла дош дІакхайкхийча пайдехь-м хир дара, иштта долу хІума кхечаьрга ца леладайт а,— жоп делира Руслана.

Тамара йига еанчу машино ехха сигнал елира.

— Со хІинца хьелий узучу ферме йоьду, цигахь болчу зударшна йоза Іамо. Со кхоьру, шу и кхайкхош леллашехь МежидагІара и дІайигарна. Же, вари, Зоя

схъаялоран тІуллакх дукха гена ма даккхалаш! — аьлла
дІаяхара Тамара.

ТІаьххъара а Зояца дийца а дийцина, Албаста дийци-
нарг тергал а ца деш Зоя дІайигира Руслана. Албаст
Зоя яханчу дийнахь ирх лелхаш вара, резавоцуш хабарш
дуьйцуш. Шен тІуллакхах хІума хир доций а хиина ди-
жийра цо яппарш яр. Руслан деша дІавахара, Шена Зоя
а йигира цо.

1957 ш.

ВОККХАЧУН, ЖИМАЧУН КЪАМЕЛ

Воккханиг. «Победа» а яийтина селхана делкъал тІаьхьа, со вигнера вайн бригадиран — Юсапан кІанта-на — Хьамидна нускал далийнчу кхайкхина. Оцу машина а хиъна, со ЮсапІаьрга дІавоьдуш, дуккха а хІума-наш дагадаьхкира суна, тохарлерчу заман чохь кьинхье-гамхошкахь хиллачу хьолах лаьцна. Суна дагаеара Николайн хенахь церан йоьхна хилла гота а, аха ца хилла латта а, хІетахь кьинхьегамхошна тІехь хилла бедар а, когахь цара лелийна неІаран мачаш а. Дахарен и тайпа адамийн сурташ хьалхахІуьтгуш, ЮсапІаьрга вахна дІакхаьчча, со хьоьжуш Іийра цига баьхкинчу колхозни-кашна тІерачу бедаре, когарчу хІумане, цигахь хьешаш-на хІоттийначу шуьне, оцу ловзарга яьхкинчу машинаш-ка. Иштта колхозникийн тоделлачу хьоло дагна там би-на, цигахь везарг-вевзарг гуш сакьераделла Іеш, суна дагадеара тохара заманчохь, хІетахь со ваьхначу юьр-тара Элмарза зудчух там бан вахар.

Жиманиг. Дийцахьа и Элмарза тамана вахар.

Воккханиг. ХІетахь со вехаш хиллачу юьртарчу стага зуда ялийра, ШаІамин-Юьртарчу лакхайистерчу не-хан. И ялийнчу баьхкина нах арахь хевшина Іеш, со а кхечира цига. Арахь Іен мегар долуш, каза яра оцу дий-нахь, делахь а хІусамдас тхоьга чукхайкхира. Тхол хьал-ха цІа чу а ваьлла, цо катोьхна схьабаьккхира коре боьллина гІайба. И бара тиша, лоччар йоьхна, чуьра ке-наш охьаоьгуш. ДІа чудевлча тхуна гира: тІехь тиша черт а Іуьллуш, цІенкьа дІатоьхначу когаш тІехь лаьт-та паднар а, стениа даханехь а, оьгІаздахна зов даьккхи-на чохь хьийза мозий а. Тхо цьадерш паднар тІехь, вуьш

шерачу цленкъахь дІанисделча, хІусамдас элира: «Шуна ма хаъара, вайн кІантана нускал далийна, тамана мила вахийта вай?» — ТІаккха, тхуна юккърчу цхьаммо-м элира: «Суна цига Элмарза вахийтича бакъахьа хета». Оха, массар а бохург санна, и тодира. Тхан хІусамден цІенна гондахьа керт яцара. ВогІучунна а, воьдучунна а лата жІаьла а дацара, иштта оцу керта чудогІуш а, арадолуш а биъ ког болуш хІума а дацара. Тхуна хІума ца тусалуш, Элмарза чувелира. Цуьнгара салам схьа а эцна, цуьнга маршалла-добналла а хаьттина, оха, хьала а гІевттина, баьрче а ваьккхина, паднар тІе охьаханйра иза. Со вехаш хиллачу куьпахь говр-варда йолуш дукханах бацара. ХІетахь кьинхьегамхой хала бохкуш бара. Оцу Элмарзина тІехь боьзан жоч-хечий дара, когахь можа, тиша неІаран мачаш яра. Цуьнан куй, дуьх-хьал куй аьлла цІе хилар бен, я хьалхе а, я тІехье а йоцуш бара. Элмарзин юкъах цхьа а тайпа доьхкарх хІума яцара. И охьа, хьала таьІча, цуьнан цІонг гуча долура. Иштта кечвелла зуда ялийнчу веана Элмарза тІе-юхучу бедарна а, кога юхучу хІуманна а тхол дуккха а гІолехь вара. Элмарзин говр Іалаш а йина, тхо долчу чуваьллачу хІусамдас дийцира хилларг. ГІуллакх мадарра шена хиъча, Элмарзас элира: «Тамана дІахьош ерг кийча елахь, со новкъа ваьлча бакъахь хир дацара теша?» ТІаккха: «Тхан халла вовшахкхеттарг хІара ахча ду-кх», — аьлла, Элмарзе дІакховдийра хІусамдас кхо сом кІайн ахча. И шен куйнан йисте а диллина, хьалагІаьттина, ара а ваьлла, шен говрахь тамана вахан новкъа велира Элмарза. И новкъа ваккхан цунна тІаьхьа арадевлла тхо, шина-кхаа минотехь шен говрахь дІавоьдучу Элмарзе а хьежна, дІасадуьйхира.

Цул тІаьхьа цхьа кІира даьллачу заман чохь (со хІетахь гІуллакх хилла цхьанхьа вахана цІахь вацара) сайна Элмарза гича, ас цуьнга хаьттира: «ХІун хилира хьан хІетахь тамана вахарх?» ТІаккха Элмарзас, вела а къежна, жоп делира: «ХІетахь тамана воьдуш новкъахь мац а велла, цигаьрка а езна ас тамана хьош хиллачу ахчанах цхьа эппаза а доьхкина, сайна даан кІайн бепиг а, озан томка а ийцира. Зуда ерш хиллера генахь, со малх чубуьзча бен цига дІа а ца кхечира. Цигахь хаза дууш-молуш буьйса а яьккхина, там бина, цІа веара со», — жоп делира суна Элмарзас.

Жиманиг. Ахь дийцарехь, хIетахь нах хала бexаш хилла-кх.

Воккханиг. Дера бара дукха хала бexаш-м. ХIетахь нахехь хилла хьал-де вайн баккхийчушна хууш ду. Николайн заман чохь кьинхьегамхойн керахь латта кIезиг дара, и ахан гота ца нислуш хало хьогура, кIайн дама-м йоккхачу юьртахь халла бен карош дацара. ХIинца, хьажал нехан духаре, дааре, шуьне! И хIинца кьинхьегамхошкахь долу хьал-де хир дацара Советан Iедал дацахьара, вайн сийлахь хьоме Коммунистически парти махкана куьйгалла деш яцахьара. ЧIогIа воккхавеш ву со хIокху хене ваьлла. Шункегийрхойн зама ирсен зама ю, шуна, кегийрхошна, кхин а дуккха а гур ду шайн дахарний, леларний тIехь хаза мел дерг а, дика мел дерг а.

Жиманиг. И ахь вийцина Элмарза дийна вуй те-хьа?

Воккханиг. ХIаъ, ву дера, и Элмарза-м хIинца а. Вайн юьртахь колхоз юьллуш уггар хьалха тхьоца язве-лира и Элмарза. Цо а, цуьнан доьзалша а колхозехь хьа-нал болх бора, шортта церан белхан денош а хуьлура, тхан колхоз хьал долуш, дика ехаш колхоз яра. Селхана со вайн бригадирана Хьамидана зуда ялийнчохь волуш (цуьнан цIе хIинца дага ца йогIу суна), суна цхьаммо-м дийцира, и Элмарза могаш а волуш, кIентий баккхий а хилла, цаI агроном а волуш, важа—Москвера (суна цу школан цIе йицъелла) дешна а ваьлла, доккхачу гIу-лакхехь а волуш дика Iеш ву, бохуш.

ЧОЛА КУЙ

(Жима сценка)

Д а к ъ а л о ц у р ш :

1. У в а й с — болх ца беш лела жима стаг.
 2. З е л м а х а — колхозник, жима стаг.
 3. А ю б — эткаш ен пхъар, жима стаг.
 4. Х ъ а м и д — шофер, жима стаг.
- Бехнарш басталун цла.

У в а й с (корта бихкина ву. Узарш а деш, самаволу. Шина а куьйгаца шен корта а лоций, кегархоу. Накъостех куьг а гуттуш, чухула дласахьожу). Зелмаха! Ва Зелмаха! Самавалахъа, хIара ирча болх бу, хIара йиш йохна хIума ду!

З е л м а х а (корта бихкина ву. Узарш а деш, ха хорцу, букъ а берзабой длавуьжу). ХIаъ, дIава-лахъа...

У в а й с. (Зелмахина лерга юххе муьшка а гуттуш). Самавалахъа! Ахь боху а, ца боху а болх бу хIара.

З е л м а х а (Узарш а деш шен корта дIалачкъо гIерта). Болх-м шорта бу.

У в а й с (шина а куьйга вортан тIера схъа а лаьцна, Зелмаха кегар хааво). Хьо ма чIогIа вижна. Хъан корта а ма бу бихкина! Ой! Хъан юьхь тIехь дерг ма ирча хIума ду. Схъахъажахъа соьга, со муха ву?

З е л м а х а (чIогIа узар а беш, шина а куьйга шен корта а лоцуш). Ой, ой! Сан корта! ХIара хIун болх бу? Вай мичхъа ду? Суна хъан йиттина?

У в а й с. Зелмаха! ДIавижа, дIавижа, хьо могаш вац. Суна-м ца хаьа хъуна хъан йиттина а. (Аюбана тIе а воедий, мийра гутту). ХIай самавалахъа, хъуна хаан там

бара вай делийнарг. Схьагарехь, вай сийсара цхьа гIурт-м бина шуна.

А ю б (*шен букъ тIе куьг а дуьллуш, кIегархоу*). ЯаллахI! ЯаллахI! Увайс! Ахь боху а, ца боху а боьха болх бу хIара. Вай мичхьа ду? Хьан корта бихкина ма бу? Хьажахьа, Зелмаха вац и Ийриг? Цуьнан корта а ма бу бихкина, сан букъ а ма бу лозуш. Увайс, дийцахьа хIун ду хIара?

У в а й с. Суна дагадогIу сийсара сарахь вай базарахь вовшахкхетта, амма цул тIаьхьа вай хIун делийна ца хаьа суна.

З е л м а х а (*Увайсе*). Цул тIаьхьа хьан куй декъалбеш дацара вай? Тхо-м хьаха дара цIа доьлхуш, ахь дитанехьара.

У в а й с. Шу-м ас коча муш тесна ца дигинера цига, ой! (*Шен коьртах куьг а Iуьттуш*). Сан куй мичхьа бу, Аюб! Дийцахьа, мичхьа бу сан куй?

А ю б. Со кхин хьан куйнна хехь лаьтташ-м вацара цигахь. Хьан куй декъалбеш тIаьхьара кедаш вай молуш, вайна тIевеара цхьа лекха стаг. Иза оцу куйнах лаьцна хьовга цхьа хIума дуьйцуш воллуш, суна набкхийтира, дийцийша и хIун дара?

З е л м а х а. Лекхачу стага Увайсе элира: И хьан коьртара куй сан бу. И схьа а лой, гIуллакх соьга Iедале а ца доккхуйтуш дIадаккха. Эцца, Увайса цунна туьйхира, хIинца вайна гуш дерриг ду-кх цул тIаьхьа хил ларг.

У в а й с. Дийцийша, кхин хIун дара цигахь? Сан куй мичхьа бу?

Х ь а м и д. ЖIаьлеша баа и куй! И хьан хиллехьара хьаха хир бара хьан коьртахь. Аш дIасайизош дакьош цунах динчул тIаьхьа, и дакьош схьа а гулдина, милицис дIабихьир-кх иза. Хьажахьа, ма бегаш бац хIара суна.

З е л м а х а. Хьамид, хIунда бохура ахьа?

Х ь а м и д. И-м цхьа лични момент яра.

У в а й с. И момент-м хIума дацара, накьостий! Вай кестта лиэдан дуьгур ду. Сан дехар ду шуьга и соьгахь бацара алар.

Х ь а м и д. Тхан хIун гIуллакх ду оцу куйнца? Иза нштта делахь ахь дIадийца, айхьа и хьаьнгара эцна.

У в а й с. Суна-м ца вевза иза. И куй соьгахь ца гина аьлча чекхдолу-кх шун гIуллакх.

Хъ амид. Ас-м эр ду... и чола куй хьобгахь бара.

А ю б. Хинца, и куй кхуьнгахь хиллехь а, ца хиллехь а, вай юьхь! аьржа хиттина девлла. Вай хунда олу и Увайсехь бара? Вай ала деза: Увайс ваьшна мила ву а ца хаьа, цуьнгахь вайна цхьа а куй а ца гина — вай-м нохчий дай.

У в а й с. Х!ай-х!ай! Бакъ боху Аюба!

Хъ амид. Хинца хаьий шуна и куй х!ун куй бу? Ас-м эр ду Iедале ма дарра и д!а.

З е л м а х а. Со реза ву Хьамида бохучунна: ма дарра Iедале д!адийца деза г!уллакх, таьжгенаш а ца лелош. Харц дерг дийца мегар дац, болчунна т!ехь саца беа бехк.

Хъ амид. Накъостий! Къола деш верг, зулам лелош верг вайн мостаг!а ву. Иза къайлавахийта мегар дац! И кхеталур волуш велахь кхето веза вай! Аюб, хьо оцу т!ехь нийса вац!

М а с с а р а а. Бакъ боху!

(К и р х ь а).

ЖЕРОЙ

Бекист. Иайшат, хьо йитина бохург бакъ дуй? Сийсара тхьогга баьхкинчу зударша и хьехош члогла халахеташ, хьох кьахеташ Ийра-кх со. Хьо цуьнга маре яхана мел хан яра? Хьо йоьдуш и зуда а, бераш а долуш вара бохург дуй бакъ?.. Цхьа долчу хIуманашна тIехь бехк-м вайн бу шуна. Со а, хьо санна, йитина Iеш ю. Зудчунна тIе яханера со а. Я со санна, я хьо санна, цхьацца Iовдал тIе а йоьдий, хаза шена ехаш йолчу зудчун дог эшадо. ХIинца мичахь Iеш, хьайн нахаца юй хьо?

И айшат. Со хIинца суо Iеш ю. Шуна ма хаьара кху цхьана шарахь со кхозлагIа йитина. Со хIинца консерваш ечу заводехь болх беш ю. Оцу заводан куьйгалхоша, цхьадика сан тидам бира: суна чохь Iен доккха сирла цIа делира, Iаьнна кечамна дика тIо дира. ХIинца цхьанна а новкьа а йоцуш, айса бечу балхаца шортта сайна даа-мала, тIеюха, копа юха хIума хуьлуш, кхин а бухудуьсуш ахча а долуш, ехаш ю со.

З айбула. Шу ма-лаьтта, ватта сан дела! Иайшат, хьо хIинца а цIа еана бохург бакъ дуй? Рахьимат, хьо цIа еана бохуш а хезна суна. Дера ду вай декъаза. Дуьх-хьарлера маре нийса ца дар ду шуна доккха гIалат. Вай эцца базаран йисте довлий, пхи-ялх дош а олий, кхин хIуманан ойла ца еш, бухахь зуда елахь а, бераш делахь а, маре доьлху олий дIадоьлху, цундела, иштта юха а догIу. Зудчунна тIе маре йоьду зуда йоккха Iовдал ю. Со а дера яхара зудчунна тIе. ХIинца со а ю-кха шун

накъост. ХІорш ма хъаххин берашна бІаьрг белхаза ца Іа сан. Хъанна ца деза шен бераш? Советан Іедало, на-на берах яьккхича ца магадо, Іадато и магадо, бер-ненах даккхар лоруш а дац вайн. Вайх цхъадерш санна, Іовдал ду вайн гІиллакх а. Со хІинца керлачу новкъа яьлла, суна кхин цхъаммо а бийр бац ницкъ. И везахъ а, ца везахъ а, и воккха велахъ а, сискал яан еза олий, вай маре доьлху, и сискал яархъама зудчунна тІе а доьлху. Талу хилахъара суна оцу сискалх, кхин аса-м и юур елахъ —зудчунна тІе яхана а, сайна ца везачуьнга яхна а. ХІин-ца кхин зама ю. Советан Іедало зударшна массо а бакъо елла. Бан шортта болх бу, чохъІен хаза, йовха меттигаш ю, бераш Іалашдеш яслеш ю. ХІинца деш долу маре, сис-калан дуьхъа дан ца оьшу, шен дагна, безамна лууш дерг лохуш дан деза.

1957 ш.

ДАХАРАН ГІУЛЛАКХЕХ ЗУДАРИЙН КЪАМЕЛАШ

(Хезнарг)

З а б а. Аьлбика йитина цІа еана боху, и бакъ делахъ суна къа-м хета хьуна цунах. Марненаца ца тарлуш йитина бохуш а дуйцу. Хьава, хьуна цунах лавцна хІумма а хезний?

Х ь а в а. ДІаялахъ, иза-м кхана юха юьгур яра, ас цхьа хаза хІума дийца хьуна: хьажахъ хи йистехъ аганаш деш волчу воккхачу Мусоста сийсара йоІстаг ялийний-ц! Нах дІабийшина зама яра иза, со наб ца кхеташ цхьац-ца ойланаш еш Іуьллуш, тІох-тІох аьлла шозза топп ели-лира кетІахъ. Со сиха гІаьттина, уча яьлча, арахъ сир-ла буйса яра, луйш нах а бара. Ас оцу нахаца тІаьхьа-висна вьодучу стаге хьаттира: «ХІун ду и?» И хиллера вайн эвлара этгаш еш, астагІа Ражаб. Цо элира: и тоь-паш Мусостана зуда ялош етта. И Муху хета хьуна?

З а б а. Ой! ванах, и муха мегар ду иштта? Оцу Му-состан-м кІентан кІант зуда а ялийна бераш а долуш ма-ву. Мусоста хІун до зудчах! Хьажахъ, и йоІ а яхний цуьнга, Іовдал!

З у б а й х ь а т. Дай-наний а доцуш цхьа бо ду боху и-м. Иза шен ненан йишица Іеш хилла, ткъа и ненан йи-ша Мусост волчу ага эцан яхана хилла боху, и Мусоста ялийнарг шеца а йолуш. Цигахула дІабоьзна бу боху и маша. Цхьаболчара аганах йоьхкина а боху, мухха де-лахъ а, хІинца Мусостан жима нускал-м ду. Селхана тхьогга баьхкинчу хьешашна ага а дезна, со яхнера Му-сост волчу. Мусост кеч а велла, кІайн гІовтал а юьйхина, кІайчу можна ляпис а хьаькхна, куьзган чу хьоьжуш, кора хьалха Іеш гина, кхин цуьнга хІума ца олуш, юха-йирзира со. Хьажахъ, Мусосте!

П а д а м. Ахъ и боху, тхан лулахо сийсара цІа кхаъч-на валале и волчу веана вара хьуна и Мусост: «корталій дуй духкуш?» — бохуш.

С о в д а т. ДІаваккхакъ Межид, и спекулянт; цуънан бахамах-м дера ца хьоггура со! Оха кьийрира, хьуна, сийсара МаржангІаьргахъ хаза са, Базикас пондар а локкуш. Ва дела, ма хаза а, дика а ю-кха МаржангІеран лоьрийн дешар чекхдаьккхина цІа еана йоІ — Асет! Церан цул жиманиг а ю доьшуш. Ас йина чІагІо ю сайн ПетІаматах лор ян. Иза кху шарахъ 10-гІа класс чекхийоккуш ю. Со тешна ю, дешаро бен вайн дахар-лелар то-дийриг цахиларх.

А ж у. Ой! Шу хІунда лаьтта кху малхехъ? Схьадов-лийша ИндагІехъа! Ватта, сан дела! Сатасале дедда бо-хий-ц Мусоста далийна жима нускал!

1957 ш.

БАСТАБЕЛЛАЧЕРАН КЪАМЕЛАШ

(Хезна дерг)

М а й р б е к. Ахьмад, хьан юьхь тӀехь дерг-м ирча хӀума ма-ду, хьажахь, со муха ву? Самаваьлчхьана мас-со а меже лозуш ву-кх со, къаьсттина чӀогӀа ши бӀаьрг а лозуш.

А х ь м а д. Дийцийша муха ю сан юьхь? Лазарх хӀума дац суна тусалуш, делахь а даш санна базбелла-м бу сан корта.

М у р а д. Ахьмад, къаьркъа ду вайна хӀара динарг. Хьан мара тӀера жижиган дакъа дӀадаьлла а, цул совна-ха курнос хилла тӀера охьачубахана а бу. Хьан лахара балда ши дакъа хилла декъаделла ду, хьалхара цергаш охьаэгна гуш цӀен доьлаш ду. Со муха ву, дийцийша суна?

М а й р б е к. Суна дагадогӀу Ахьмад шен гӀента тӀе-ра охьавоьжна а, чайнехь вайца дов даьллачарех цхьам-мо Ахьмадана юьхь тӀе гӀант тоьхна а. Цул тӀаьхьа хил-ларг суна хаац. Дийцийша, сан юьхь муха ю?

Х и з а р. Дага-м суна а хьаха догӀура цигахь хил-ларг. Цига нислучул суна хьаха тоьлара велла гуьллуш велхьара. Майрбек, хьан юьхь дера ю винчу нанна а ев-зар йоьчу кепара. Со муха ву техьа?

М а й р б е к. Хьуна шампански чохь хилла доккха шиша ластош-м гира суна, хьо а дера ву вай дезачарна ма гарг.

Х и з а р. И шиша-м суна ца кхеташ, уллохь Иийнчу Мурадах кхийтира. Дийцахь муха ву со?

М а й р б е к. Цицигаша маӀарш тийсича санна, ци-стина хьан юьхь, лерган тӀилдиг а яц гуш. МаӀараш чӀо-гӀа тийсина хьан юьхь тӀехь бинарг ирча болх бу.

Хизар. Уьш хьан тийсина техьа?

Майрбек. Вайца дов даьлчаьрца яра цхьа доккха деги а долуш, лекха зуда. Суна дагадоггу и зуда хьуна тӀекхетта, цо тийсина хир ю-кх хьуна уьш.

Мурад. Хинца и дӀадаьлла!

Майрбек. Хиун ду ахь дӀадаьлла бохург?

Мурад. Сайна езачу йоӀа дош а делла, тховса сарахь и ялон ваха везаш вара со. И ду-кх ас дӀадаьлла бохуш дерг.

Майрбек. И дала а даьлла дӀа. Со вовзий ца вовзий нана-м яцара сан, амма дас чайнехь къаьркъа ма мийла а ца бохуш-м ца хилла шуна суна хӀара болх.

Ахьмад. Хьовсийша, сан-м хӀара пӀенда а бойна!

Хизар. Хьовсийша, хӀокху гуьллучу гумаран аьтту бӀаьрг баьккхинийца!

Хезнарг. Ма дика ду со цаьрца ца хилла.

1958 ш.

МИЛА ВУ БЕХКЕ?

К е р а м. 30 етт белла, кхин тӀе бала роӀехь лаьт-таш 15 а бу. Оцу хӀуманна бехке мила ву? Колхозан правленин председатель вуй бехке уьш даларна? Суна хетарехь ву. Даьхний кхиоран болх тӀебиллина волу цуьнан заместитель а вац техьа оцу гӀуллакхана бехке? Суна ву моьтту иза а. Зоотехник бохуш верг вуй техьа уьш даларна бехке? Ву дера иза а-м, и цигахь велахь-м. Даьхнийн лор вуй бехке уьш даларна? Иза а жоп дала дезаш ву моьтту суна-м. Ткъа районан организацеш: райисполкоммий, райкоммий, юьртбахаман урхаллий яц техьа и даьхний даларна бехке? И организацеш яцахь а, церан куьйгалхой-м бу моьтту суна уьш даларна жоп дала дезаш.

Р а ж а п. Ва Керам, ахь дуьйцург хӀун ду техьа? Уьш хӀун даьхний ду ахь делла бохурш? Уьш оццул дала а деллехь, цу тӀе уьш даларна оццул нах бехке а беллахь иза-м доккха хӀума хила ма деза. Дийцахьа, мичахь хилла и хӀума?

К е р а м. ДӀавалахьа, Ражап, хьо и ца хууш-х ваций? Хьуна хӀунда ца хаьа массарна а хууш дерг? Хьо, кхин, стиглахь лелаш йолчу Советски спутника тӀехь-м ца хилла уьш леш? Хьайн колхозехь хилларг хьуна хӀунда ца хаьа?

Р а ж а п. Э... ахь юьйцуурш тхан колхозехь елла эсийн котамаш хир ю. Со-м, 30 етт белла, кхин цу тӀе лиыр болуш 15 а бу аьлча, и цхьа доккха хӀума хеташ вара. И мезаша юьзна эсийн котамаш еллера аьлла оццул нах бехке бан там бара. Массо а садолу хӀума яла кхоьллина, уьш, кхин, ахь цӀераш яьхначу наха-м ца яйьина хьуна.

ХІинца девлла цхъа лазарш дац вайна: марш оьхуш, йовхарш етташ — и лазарш а хилла елла хир ю-кх и эсийн кІурамаш. Уьш далар-м хъаха хаъа суна а. И вайн керяхъ хІума дац. Дера дара хъуна уьш цхъа хаза, тайна, цІен басахъ а долуш, ловза а ловзуш, дика хъелий хир долуш эсий, диснихъара.

Д а н ч І а. Ассалам Іалайкум, шуьшиъ хІун къуьйсусуш ву?

Р а ж а п. Оха-м эцца, колхозехъ елла эсан котамаш юьйцура. ХІара ву-кх уьш яларна вайн районехъ мел во-лу белхало бехке веш.

Д а н ч І а. Уьш далар-м дан а ду хъуна доккха зе, оцу колхозехъ болчу колхозникашна. Хъажал хьо и эсий хъа-лакхийнехъара мел доккха хІума хир дара. 45 эса да-лар бохург дош хета хъуна?— 30 делла хІинца цхъа-ши кІира хъалха, кхин І5 а ду боху лийр долуш. Вуьш дел-лачу «лазарх» лийр долуш. Оцу эсашна кхетпа лазар-м хъуна а хъаха кхетар ду, хьо хІумма а ца юуш лелахъ. «Мацаллин» лазар ду хъуна царех кхеттарг. Царна ялан езачу хенахъ шура ца елла, Іалашдан ма деззара Іалаш ца дина... Уьш даларна-м, шуна хаа лаахъ, вай массо а колхозник ву шуна бехке, уьш-м юкъараллин даьхний дай, уьш-м колхозан хъелий дай. Хъайнишший, сайниш-ший, хІокхуьннишший ма ца делла. Кхин царна дан хІу-ма ца хилча, уьш хиллера, цхъацца-шишша луш, Іаьнера даха колхозникашка дІадала дезаш. Иштта вай болх бахъ, суна-м ца хаъа вай мича доьлху? Уьш даларна бех-ке волчунна таІзар дарна реза ву-кх со, и сан ваша, кІант велахъ а.

Ч о м а. Ассалам Іалайкум, шу ма лаьтта гулделла?

Д а н ч І а. Тхо-м лакхъхъарчу колхозехъ делла эсий дуьйцуш лаьттара. Уьш, иштта къиза даларна бехке ми-ла ву, бохуш.

Хъ а л и м. И-м суна хаъа шуна. Уьш даларна хъаха хир вац цхъа а бехке?

К е р а м. Дийцахъа тхуна и бахъана.

Хъ а л и м. Председателя эр ду: «Эсашна яла шура яцара. Уьш кхаба нарядаца схъахецна йолу комбикорм схъаэца колхозан чохътехъ ахча а дацара». Зоотехнико эр ду: «Ас эсашна хІун яо еза а, муьлхачу нормица яо еза а график а хІоттийна, и председателе расписка а даьккхина, дІа а елла». Дохнан локро эр ду: «Ас шен хен-

нахь ваха а вахана царна уколаш а йира, церан мога-
шалла Галашъярна план а ХЮттийра». Ножин-Юьртан
районерчу куьйгалхоша эр ду: «Оха мосуьйттаза рай-
онехь совещанеш йира, колхозан куьйгалхой а гулбина,
даьхний Гаьнера дахаран маьйна дуьйцуш». Иштта и ба-
хьанаш ду-кх суна хууш дерш, делахь а цара и эсий да-
лар цхьаьннан коча дахийта шайн карахь ерг-м тухур ю.

Д а н ч I а. Оцу бахьанех уьш келхьара бевр бац
хьуна. Бухадисинарш ца долуйтуш Гаьнера дахахьара
цара...

1959 ш.

ХЪАСАНАН, ХЪУСЕЙНАН КЪАМЕЛ

(Хезнарг)

Хъасан. Ас-м лур дац и ахча.

Хъусейн. Ахь хІун ахча дубйцу, хъанна лур дац боху ахь и?

Хъасан. Цхъана Іубйранна со вахнера вайн колхозан председатель волчу, заявлени а эцна. Сайна ценошна луш долу ссуда язде, аьлла. Сан заявлени а дешна, председателя Умалта кхин хІумма а эхь ца хеташ соьга элира: «И ссуданаш лучу нехан спискашна юкъавохуьйтур ву ас хьо, масала ахь суна 2,5 бІе туьма лур ду аьлла чІагІдахь». — И ахча ду-кх ас лур дац бохург.

Хъусейн. ХІан, и-м ша ду. Цунах лаьцна суна цхьа хІума-м хаьара.

Хъасан. Дийцахь, хІун хаьара хьуна?

Хъусейн. Суна дера хаьа, ахь ца лахь, хьо хІинца санна, арахь Іийриг хилар. И цунна делча валахьара хьо. Вайн председатель-м ахь и ца лахь и ценошна луш долу ссуда схьаохьцур долуш вац хьуна. Кхин вала а ца ваьлла ас а дера делира царна эзар туьма яздийриг 2,5 бІе туьма.

Хъасан. «Царна», бохурш муьлш бу хъан?

Хъусейн. Уьш бу-кх уьш: колхозан председатель а, бухгалтер а, кассир а бохурш. И ссуда деха со вахча, бухгалтер волчу Хьесамака и хьоьгара доьхуш долу 2,5 соьгара а дийхира. Юьхьанца со вара хьуна цо забар йо моьттуш. Царна мала хІума-м лур йолуш варий со. Шайна и ца делча цара и ссуда лур доцийла сайна гучудаьлча бен-м ас а ца делира хьуна и. Хьажал хІинца ценошна шифер язье аьлла со вахча, и язйийриг а даьккхи хьуна 300 сом.

Хъ а с а н. Мел шифер елла хъуна?

Хъ у с е й н. Цхъа бIе елла-кх, шайна 300 сом делча. И ас йоьху дукха хан яра, хIинца гуьйре тIееьна лаьтта, и делла а и ца эцча йиш яцара сан. Хьо, иштта Iахь гIул-лакх хир дац. Ахь а дала мегар ду, царна наха луш долу ахча, хъайна ссуда дезахь.

Хъ а с а н. Аса-м лур дац хъуна царна и ахча.

Хъ у с е й н. Ца лахь ссуда хъуна лур долуш-м уьш а буй хьовха.

1957 ш.

И СОВ ДИКА ХИР ДАРА!

— Цхъа кІира хъалха гергара нах болчу хъажа-хІот-та вахна волуш, клубе нисвеллера со.

— ТІаккха?

— Цигахъ меттиг ца кхочуш, тІехъа нисвелира со.

— Дийцахъ, тІаккха?

— Клубехъ охъаховшийлаш йоцуш дуккха а адам ирахъ лаьтташ дара. Доцца аьлча, со цига ца ваханехъара хІумма а хир дацара!

— Дийцахъа цигахъ хилларг.

— Суна тІехъа лаьттинчу зудчо цхъана стагана тІара туьйхира.

— ДІавалахъа, тоьхна хир дац!

— Туьйхира дера цо и-м, хьо хІунда воблу?

— Иза ирча хІума ду, дийцахъа! ТІаккха?

— ТІаккха, цхъаберш и тІара кхеттачунна етта буьй-лабелира, вуьш, цуьнгхъа а бевлла, леташ бара. Цигахъ боккха гІурт хилира.

— Там боцуш гІуллакх хиллений иза. КхидІа?

— КхидІа, цига милици кхира.

— Ветта а ца луш дийцахъа, хІунда тоьхна хиллера тІара?

— Шена мІара къовзийча тоьхна бохура-кх!

— Ой, ой! МІара къовзийна тов зудчунна! Мичхъа къовзийнера кхуо хІара къовза?

— Цо и къовзош суна ца гира!

— ОьгІаз ца эха а гІерташ, дийца хъажахъа.

— Ткъа соьга хІинца суьде кхойкхуш кехат деана-кх!

— Хъажахъ, ма гена даьллени и мІара къовзор? Суь-де хьобга хІунда кхойкху?

— Зудчо цу стагана и тІара тухуш гира суна, и дІа а эр ду-кх ас суьдехь.

— ХІан! Теш ваний хьо, иза нийса хир ду. Цига со а воґур ву, ладоґла.

— И зуда чІоґла собаре хилла хьуна.

— ХІунда бах ахь?

— Шена кхозлагла мІара кьовзийча бен ца тоьхна бахаря цо и тІара.

— Клубехь и тІара а ца тухуш, цу стагана уллора дІаяла езаш хиллера.

— Вукхуо и мІара ца кьовзийнехь а хьаха дара бакъахь-м!

— И сов дика хир дара!

1961 ш.

ТІАККХА?

- И хІинца а йохка там бара цо.
- Мичара, хьена мила ю ахь юйцург?
- И дера ю ТІехьа-МартантІерчу Хасаев Ахьмадан.
- Кхин цІе йоцуш-м яц и?
- ХІан, ю дера цуьна-м цІе — Маржан ю и-м.
- Маржан-м хаза цІе ю, мел хан ю техьа цуьнан?
- 1944-чу шарахь йина ю-кх Маржан.
- ТІаккха?
- ТІаккха, юха а йохка там бара и Ахьмада — боху
ас-м.
- Хене диллача и маре гІуриг-м ма ца хилла!
- Оцу хенах лаьцна хаза аьлла хьуна таркхочо!
- Дийцахьа, хІун аьлла кхуо?
- И хІинца а жима ю маре яха, шег аьлча: «И-м
хІума дацара, тхобгахь йоккха хир яра»,— аьлла-кх ве-
расашка, йоІ еха баьхкинчара.
- Хьажахь, хьажахь! И дера ду хаза. ТІаккха?
- ТІаккха, Маржан, цуьнан дас Ахьмада 1957-чу ша-
рахь Карагандехь Батукаевна диъ бІе туьманах йоьх-
кир-кх!
- Ой! хІетахь цуьнан кхойтта шо бен ма ца хилла!
- И иштта-м дера ду хьуна, хІета.
- ТІаккха?
- ТІаккха, цхьа бутт баьлча цигара цІа еана иза.
1957-чу шарахь юха а оцу Карагандехь Хасаевс Рам-
занна йоьхкира и.
- Иза ирча хІума ду! ТІаккха?
- ТІаккха, 1959-чу шарахь Маржан юха а цІа еара,

оцу шарахъ юха а цуьнан дас Ахьмада йоьхкира иза
Галаев Ахьмадана.

— Иза доккха хIума ду. Цул тIаьхьа хIун хилира те-
хьа?

— Цигахъ цхьа бутт а баьккхина цIа еара Маржан.

— Иза тамашена хIума ду. ХIинца цIахъ юй хIара?

— Дера яц! ВаларгтIерачу Мадагов Ахьмадана юха
а йоьхкина-кх.

— Никкиз яI, ма духьхьа девлла мареш ду-кх уьш.

— Дера ду Хасаевн доггах-м.

— Цуьнан и мехала яьлла дела бахий ахь?

— ХIай-хIай! Бах-те.

1961 ш.

Ю ГАЛИ ЧОХЪ ДІА ЦА ХЬУЛЛО

- Хьо стенгара вогу?
- Со районе ваханера, цхьа гуллакх хилла.
- Хун ду районехь керла?
- Со-м суьде ваханера.
- Цхьана зуламхочо шена теш виллина хир ву хьо?
- Теш-м дера ца виллинера со, эцца тхан Адаман пенсии гуллакх дара суьдехь дуьйцуш.
- Цунна пенси схьа ца луш меттиг хиллера?
- Хан-ха, нийса ца ийдеш хилла-кх цо иза.
- Дийцахьа, харц ийдеш хилла кхуо?
- Хилла те.
- Ой! Ткъа хун сацин суьдо?
- Ша схьа мел ийдинарг хинца пачхьалкхана духадерзо дезаш ву-кх, жолам аьлла.
- Мел ду тов иза?
- Шира кхо эзар туьма ду моьтта суна.
- Хьажжал, схьа атта ийдинехь а духадерзо-м гоьртино хир моьтта суна, диьна даьллачу жижиган декхар санна. Ткъа и охьадиллича кхин хумма а ца деш вуьтий хара?
- Советски суд-м кьинхетаме яй! Цо лерира цуьнан воккхалла а, хьалхенгахь вониг далаза, астага и хилар а, довзал дукха, зуда кхоь хилар а, кхидерш а.
- Иза а бу боккха кьинхетам. Таьхьарчу дашехь хун дийхира кхуо?
- Дера бохура ша бехке ву, ахча охьадуьллур ду, дохковаьлла, кьинхетам бе!
- Иедалан кьинхетам кхачо глерта ца везара...
- Дера хлета, ю-м ийр яциц гали чуьра ара ца йо-луш!

ЦА ИЙЧА ДЕРА ХУЪЛУ ИЗА!

- Хъажахъ! Селхана Дагас зуда ялийна ма боху.
— Уьш-м йоцуш баьхкина.
— Ца еана тов?
— Цига дІакхачале некъ юхъхъа баьлла.
— Мила хилла техъа царех ца Іебарг?
— Асхъабаша накъосталла ца дар ду царех дах-
нарг.
— Ой! Уьш муьлш бу, асхъабаш?
— Асхъабаш, асхъабаш бу-кх, устазаш бу-кх уьш.
— Дийцахъа, хІун ду цигахъ хилларг?
— Накъосташа ма яхийталахъ боххушехъ, Дагас бис-
милла а даьккхина: «Ва асхъабаш, шуна тІе билли-кх
ас тхешан болх», — аьлла, дистина догІучу Оргун чу
кхоьссина «Победа». Эцца машен чохъ а юьсуш, шаьш
халла хи чуьра хъала а бевлла, тракторца наха машина
хъала а яьккхина, юха баьхкина уьш.
— Мичхъара, мила ю тов и зуда?
— Цуьнан цІе Зубейхъат ю, кхузза маре а яхна, Цо-
цин эвлара.
— Ткъа юха маца боьлха тов и ялон?
— Хи чохъ шелвелла Дага, чІогІа цомгаш а хилла,
больницехъ, ву, хІинца и ялочохъ дац гІуллакх.
— Дера ду цо лелийнарг хъаштдоцург. ХІокху Че-
чанахъ яц цуьначул дика зуда, и нисделла бераш! Хин
дацарий зудчо боьттина шурина Іайг а бууш, цІахъ Іий-
нехъ! .
— Ца Іийча дера хуьлу иза!

СУНА ТІЕХБАХАЛАХЪ УЪШ

— Хїинца, хьох гїоъртина лавтта-кх сан тхов кїел валар.

— Тхо сийсара Хїарон волчохъ дара. Хьо тїавххьарчу хенахъ гуш а ма вац. Дїа-м ца кьавстина хьо тхан тобанахъ?

— Со цїенош деш воллу, уьш дан-м атта даций.

— Цїенош деш-м вай мосо а ву. Вирдан вежарех хада бахьана дац и-м.

— Буса мурдашца лелачунна дийнахъ наб ян а, садаїа а зама еза!

Ой! И хїун кьамел ду?

— Со-м и дийца ца веанера. Кхана чу уй тоха волахь, мах ас хїинца кара ло хьуна!

— Кхана йиш яц, цкьа Хїаронна уй тоха дезаш ву со.

— Ма дийцахъ бакьдоцург! Хїарон керлачу цїеношна чуваьлла цхьа кїира а дац?

— И иштта-м ду, делахъ а, цуьнан цїеношна чу чїогїа ледира тоьхна хилла уй.

— Со ма хилла цаьргахъ, дера дацара суна дайнарш-м хїумма а ледира тоьхна. Стаммий дика уй...

— Дїавалахьа! Сийсара тхо ма ду Хїаронгїаьргахъ!

— Тїаккха?

— Эцца, мовлад ешначул тїавхьа мурдаша чїагарна цхьа-ши го тосуш, кегделла-кх масех у.

— Хїа-ан, тїаккха ша ду. Дузаран кеп а хїоьттина, шу чїагаре хьавзича-м аннаш кег хьовха, цїа буха ца доьдуш а дика дуьсу!

Ч У Л А Ц А М

Кхоран ИндагІехъ	3
Деган чІагІо	11
Собар	16
ГІойтІахъ	19
Телеграмма	21
Воккхачун, жимачун къамел	50
Чола куй	53
Жерой	56
Дахаран гІуллакхех зударийн къамелаш	58
Бастабеллачеран къамелаш	60
Мила ву бехке?	62
Хъасанан, Хъусейнан къамел	65
И сов дика хир дара!	67
ГІаккха?	69
Ю гали чохъ дІа ца хъулло.	71
Ца Іийча дера хуьлу иза	72
Суна тІехбахалахъ уьш	73

Хасан Мехтиев
ПОД ГРУШЕВЫМ ДЕРЕВОМ

Редактор *Мусаев М. М.*
Технический редактор *Кузьменкова Н. Т.*
Корректор *Дадугев А. Д.*

✱

Сдано в набор 19.IX 1961 г. Подписано к печати 28.X 1961 г.
Формат 84x108_{мм}. Объем 1,37(3,88) п. л. Уч.-изд. л. 3,19.

Тираж 2000. СФ02191

Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

✱

Заказ № 5201.

Типография имени 11 августа 1918 года,
Грозный, проспект Революции, 30/3.

Цена 10 коп.

Max 10 кеп

ПОД ГРУШЕВЫМ ДЕРЕВОМ
(на чеченском языке)